

Əlyazması hüququnda

RAQUB ŞAHMAR oğlu KƏRİMOV

**QASIM BƏY ZAKİR: HƏYATI, DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ
MÜASİRLƏRİ**

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçilər: **Teymur Həşim oğlu Kərimov,**
akademik, filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor
Zaman Şükür oğlu Əsgərli,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Kamran İmran oğlu Əliyev,**
AMEA - nın müxbir üzvü, filologiya
üzrə elmlər doktoru, professor
Alxan Bayram oğlu Məmmədov,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Vaqif Əziz oğlu Yusifli,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan
ədəbiyatı tarixi kafedrası

Dissertsiyanın müdafiəsi “ ____ ” _____ 2017-ci il saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün fəaliyyət göstərən D 01.131-Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt Zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:**

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

TƏDQIQATIN ƏSAS SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qasım bəy Əli bəy oğlu Zakir (1784-1857) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm klassik, həm də yeni üslubu yüksək sənətkarlıqla davam və inkişaf etdirən, milli poeziyanı bədii-estetik məzmun və forma baxımından zənginləşdirən böyük şairdir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində lirik, epik və tənqidi-satirik əsərlər müəllifi kimi məşhur olan bu görkəmli sənətkarın həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra elmi əsərlər: kitab, monoqrafiya, dissertasiya, portret-çərk və məqalələr yazılmış, əsərlərinin elmi nəşri həyata keçirilmiş, haqqında M.F.Axundzadə, M.M.Nəvvab, H.Qayıbov, Y.V.Çəmənşəminli, N.Vəzirov, N.Nərimanov, F.Köçərli, S.Mümtaz, S.Vurğun, H.Səmədzadə, F.Qasımzadə, H.Araslı, M.İbrahimov, Ə.Mirəhmədov, K.Məmmədov, M.Mustafayev, A.Dadaşzadə, S.Rüstənzadə, Ə.Səidzadə, Z.Hüseynov, N.Axundov, S.Axundov, Z. Əsgərli, N. Məmmədov¹ kimi yazıçı və alimlər fikir söyləmiş, şairin həyatı və yaradıcılıq yolunu tədqiq etmişlər.¹

Bununla belə Zakirin həyat və yaradıcılığı, şairin fəvqəladə şirin və təsirli poeziyasının özünəməxsus poetik xüsusiyyətləri, milli koloriti, müasirləri ilə münasibətləri hələ lazımınca öyrənilməmişdir.

Danılmaz faktdır ki, xalqımız müstəqillik əldə etdikdən sonra həyatın bütün sahələrində əsaslı islahatlar apararaq ümumi inkişafımıza xidmət edən son dərəcə mühüm işlər görmüş, ölkəmizin sivil dünya mədəniyyətinə

¹M.F. Axundzadə. Nəzm və nəsr haqqında // Əsərləri. 3 cildə, II c, Bakı: Elm. 1988, s.180 – 181; M.M. Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab. Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Əkrəm Bağirov. Bakı: Azərbaycan, 1998, s.49 – 58; S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı. Qasım bəy Zakir (əski əlifba ilə). Bakı: “Kommunist” nəşriyyatı, 1925; F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, s.359 – 418; H. Qayıbov. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. 4 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978; Y.V.Çəmənşəminli. Zakir// Qasım bəy Zakir (məqalələr məcmuəsi). Tərtib edən D. Məmmədovadır. Bakı: Elm, 1985, s.20-22; F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, s.206 – 236; H. Araslı. Qasım bəy Zakirin yeni divanı // Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1935. 18 mart; Ə.Mirəhmədov. Zakir və XIX əsr Azərbaycan satirası // Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983, s.121-134; K.Məmmədov. Qasım bəy Zakir. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1957; S.Rüstəmov. Qasım bəy Zakirin əsərlərinin nəşri tarixindən // Qasım bəy Zakir. Əsərləri, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 3-38; S.Axundov. Qasım bəy Zakir. Bakı: Gənclik, 1983; M.Mustafayev. Qasım bəy Zakirin poetik dünyası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2004; Z.Əsgərli. Zakirin sənətkarlığı// “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1984, 20 yanvar; yenə onun: Onun müasirləri// “Kommunist” qəzeti, 1984, 16 oktyabr; yenə onun: XIX əsr Azərbaycan poeziyası // “XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası”. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, s. 4-22; yenə onun: XIX əsrin birinci yarısında ədəbi – mədəni mühit // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c., s.34–63; N.Məmmədov. Qasım bəy Zakir // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c., s.179 – 217.

integrasiyası yolunda vacib addımlar atmışdır. Uzun illərin qadağa və repressiyalarına məruz qalan ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında yeni üfüqlər açılmış, əsl həqiqəti, tarixi faktları olduğu kimi söyləmək imkanı yaranmışdır.

Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə klassiklərimizin bədii irsinə yenidən nəzər salmalı, müxtəlif təzyiqlər altında yol verilmiş təhriflər aradan qaldırılmalı, hər bir ədibin həqiqi mövqeyi olduğu kimi xalqa çatdırılmalıdır. Çünki müasir ədəbiyyatın bünövrəsini, onun təməl daşını qoyan klassiklərimizin bədii irsini fundamental şəkildə öyrənmədən uğur qazanmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan seçdiyimiz “Qasım bəy Zakir: həyatı, dövrü, mühiti və müasirləri” mövzusunun son dərəcə aktual hesab edirik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ümumilikdə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, predmeti isə onun aparıcı simalarından olan Qasım bəy Zakirin bədii irsi, özəlliklə şairin əlyazma Divanı, müxtəlif arxivlərdə mühafizə olunan çoxsaylı təzkirə, cümg, bəyaz, şeir topluları, nəşr olunmuş kitabları, barəsində yazılmış tədqiqat əsərləri, habelə onun müasirləri ilə münasibətlərini əks etdirən müxtəlif sənədlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin yazılmasında əsas məqsəd XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin aparıcı simalarından olan Qasım bəy Zakirin müasirləri ilə əlaqəsi kontekstində onun Azərbaycan bədii fikir tarixindəki mövqeyini, satirik üslubun və realizmin formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirmək, tərcümeyi-halının qaranlıq nöqtələrini aydınlaşdırmaq, bu yolla şairin XIX əsr Azərbaycan ictimai-mədəni və bədii fikri tarixində mövqeyini obyektiv qiymətləndirmək, vaxtilə deyilmiş səhv, yaxud yanlış fikirlərə düzəliş verməkdən ibarətdir.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəhd göstərilmişdir:

- Zakirin əsərlərində adı çəkilən, yaxud tənqid olunan şəxslərin kimliyini dəqiqləşdirmək və onların Zakirlə münasibətlərini aydınlaşdırmaq.

- Zakirin Baba bəy Şakir və Cəfərqulu xan Nəva ilə əlaqələrini dərinlən öyrənmək.

- Zakirin mühiti haqqında dolğun elmi təsəvvür yaratmaq üçün onun qohumları və yaxın dostları haqqında geniş məlumat vermək.

- Zakirin dövlət məmurları, rus və gürcü müasirləri ilə münasibətlərini öyrənmək və bu haqda deyilən fikirləri dəqiqləşdirmək.

- Zakirin nəşr olunmuş əsərlərinin “Əlavələr” bölməsinə daxil edilmiş şübhəli şeirlərin bəzilərinin ünvanını ilk mənbələr əsasında dəqiqləşdirmək.

- Zakirin AMEA ƏYİ-nin arxivində saxlanılan müxtəlif əlyazmalarında mühafizə edilən və indiyə qədər elm aləminə məlum olmayan əsərləri haqqında məlumat vermək və onları təhlil etmək.

- Zakirin Divanında və ƏYİ-nin arxivində saxlanılan əlyazmalardakı dini məzmunlu şeirləri toplamaq və elmi tədqiqata cəlb etmək.

- XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitini səciyyələndirən mədəni və ədəbi prosesləri tarixi baxımdan izah etmək, Qasım bəy Zakir və bəzi müasirlərinin bu prosesdə rolunu düzgün qiymətləndirmək.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Təqdim olunan dissertasiyanın metodoloji əsaslarını klassik sənətkarı müasirlik baxımından dəyərləndirmək prinsipi təşkil edir. Müəllif irəli sürdüyü elmi tezisləri, fikir və mülahizələri əsaslandırarkən tarixi-müqayisəli metodun prinsiplərinə əsaslanır, öz fikirlərini sübuta yetirmək üçün elmi şərh, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edir.

Dissertasiyanın yazılışında arxivlərdə saxlanılan ilk mənbələr əsas götürülmüş, Zakirlə bağlı tədqiqat əsərlərində deyilənlərə münasibət bildirilmiş, görkəmli alimlərin düzgün fikirləri inkişaf etdirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığı barədə çoxlu tədqiqat əsərləri yazılsa da, müxtəlif səbəblərdən şairin irsi birtərəfli tədqiq olunmuş, bəzi müasirləri ilə əlaqələrinin şərhində subyektivliyə yol verilmiş, ictimai-dini baxışları tədqiqatdan kənarda qalmış, bunun nəticəsində şairin irsi oxuculara natamam şəkildə çatdırılmışdır.

- Tədqiqat işində bu məqamlara aydınlıq gətirilmiş, şairin 24 yeni şeiri ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmiş, Salman Mümtaz, Süleyman Rüstəmov, Kamran Məmmədov kimi görkəmli tədqiqatçıların Zakir irsi haqqında söylədikləri mübahisəli fikirlər təzə faktlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

- Qasım bəy Zakirin nəşr olunmuş əsərləri ilk mənbələr əsasında müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilmiş və yol verilmiş qüsurlar aşkarlanmışdır.

- Salman Mümtaz tərəfindən 1925-ci ildə tərtib edilmiş Qasım bəy Zakirin əsərlərində təhrif olunmuş bəzi məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

- Zakirin məşhur “Təbibləri həcv” mənzuməsinin ünvanı yeni faktlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

- Zakir – Baba bəy münasibətləri yeni aspektdə tədqiq olunmuş, Baba bəyin nəşr olunmuş əsərlərində yol verilmiş ciddi qüsurlar aşkarlanmışdır.

- Zakir–Nəva münasibətləri tamamilə fərqli şəkildə təhlilə cəlb edilmiş, bu mövzu ilə bağlı tədqiqat əsərlərində yol verilmiş qüsurlara münasibət bildirilmişdir.

- Zakirin 1964-cü ildə nəşr olunmuş “Əsərləri”nin “Əlavələr” bölməsinə daxil edilmiş şübhəli şeirlərin bəzilərinin ünvanı ilk mənbələr əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

- AMEA ƏYİ-nin arxivində saxlanılan müxtəlif əlyazmalarında Zakirin mətbu əsərlərinə daxil edilməmiş beş qoşması, bir təcni, 64 beytdən ibarət mənzuməsi, iki mənzum hekayəti, iki qəzəli, bir müxəmməsi, bir həcvi aşkar edilmiş, kitabında natamam şəkildə verilmiş “Köpək oğlu” rədifli həcvinin çatışmayan hissəsi bərpa edilmişdir.

- Zakirin Divanında və ƏYİ-nin arxivində saxlanılan əlyazmalarda olan dini şeirləri: altı mərsiyəsi, iki sinəzəni, iki növhəsi toplanmış və ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.

- XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafında Qasım bəy Zakirin rolu və mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Zakir irsini tamam yeni elmi baxış bucağından təhlil və şərh edən bu dissertasiyanın müd-
dələrindən :

- XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin elmi tədqiqində;
- Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində;
- Şairin özünün və bəzi müasirlərinin elmi tərcümeyi-halının yazılmasında;
- XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin və bədii üslubunun hərtərəfli öyrənilməsində, bu məsələyə dair ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında və s. istifadə olunə bilər.
- Tədqiqatın çox mühüm bir əhəmiyyəti də Zakirin əsərlərinin yenidən nəşrə hazırlanması ilə bağlıdır; şairin əsərlərinin daha tam, qüsursuz elmi nəşri hazırlanarkən bu dissertasiyadakı faktlardan, elmi mətnşünaslıq işindən, üzə çıxarılmış yeni şeirlərdən faydalanmaq olar.

Tədqiqat işinin nəticələrindən XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə dərslik və dərs bəsaitlərinin hazırlanmasında, ali məktəblərdə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığına, şairin müasirləri ilə münasibətlərinə aid mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan MEA Məhəməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas elmi məzmunu müəllifin bütün fəsiləri əhatə etməklə mövzuya dair müxtəlif elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə, respublikamızda, eləcə də xaricdə olan nüfuzlu elmi jurnallarda çap edilmiş məqalələrində, nəşr etdirdiyi monoqrafiya və kitablarında, tərtib etdiyi çoxsaylı əsərlərə yazdığı ön sözlərdə əksini tap-

mişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, müxtəlif yarımfasillərə bölünmüş dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, nəzəri metodoloji prinsipləri, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti və aprobasiya haqqında məlumat verilir.

“Zakir irsinə yeni baxış” adlı birinci fəsil dörd yarımfasildən ibarətdir. **“Zakirin həyatından naməlum səhifələr”** adlı birinci yarımfasildə şairin indiyə qədər mübahisəli qalan anadan olma tarixi, onun xan nəslı ilə qohumluq dərəcəsi dəqiqləşdirilmiş, nəsil şəcərəsi yeni faktlar əsasında tərtib edilmiş, mənsub olduğu Cavanşirlər nəslinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində rolu, Zakirin şəxsi keyfiyyətləri, başına gətirilən müsibətlər, həyat yolu yeni faktlar əsasında şərh edilmişdir.

Zakirin tərcümeyi-halı ilə bağlı bir məsələyə də münasibət bildirilmişdir. Bəylər Məmmədov “Natəvanın şair qohumları” adlı əsərində Qasım bəy Zakirin Xurşidbanu Natəvanın bibisi oğlu olduğunu göstərir¹. Onun bu fikri “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin IV cildində təkrar olunur² və məlumatın hansı mənbədən götürülməsi barədə heç nə deyilmir. Bizcə, Zakir İbrahimxəlil xanın nəticəsi olsa idi, onun tərcümeyi-halını çox gözəl bilən dövrün tarixçi və təzkirəçiləri, xüsusilə, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu və Mir Möhsün Nəvvab bu məlumatı öz əsərlərində mütləq qeyd edərdilər. Bu da həqiqətdir ki, Zakir Mehdiqulu xanın qohumu (əmisadəsi) və bu ailənin ən yaxın simsarlarından olmuş, Mehdiqulu xanın ölümündən sonra da bu dostluğa sadıq qalaraq ən ağır günlərində Xurşidbanu Natəvanın yanında olmuş, ona mənavi dayaq durmuşdur. Qarabağ xanlığının nəsil şəcərəsinə nəzər yetirdikdə bu yaxınlığın əsl səbəbi – genetik olaraq onların eyni soydan olmaları faktı meydana çıxır.

Qasım bəy Zakirin tərcümeyi-halını yazanlar şairin Qarabağ xanları ilə qohumluğunu bəzən yanlış, bəzən də ziddiyyətli halda oxuculara çatdırmışlar. Araşdırmalar göstərir ki, Q. Zakir, həqiqətən Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Cavanşir əmirlərinin nəslindəndir. Onun babası Şahverən ağa Qarabağın ikinci hakimi İbrahimxəlil xanın ən yaxın məs-

¹Məmmədov B. Natəvanın şair qohumları. Bakı: Yazıçı, 1989, s.39-40.

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2011, s.180.

lähətçilərindən olmuş və xanlığın uğurla idarə olunmasında ona yaxından kömək etmişdir.

Şairin atası, Əli bəy əsilzadə qızı Nənəş xanımla evlənmiş, bu izdivacdən onların beş oğlu (Qasım bəy, Şahverən bəy, Mahmud bəy, Şirin bəy, Əlimədəd bəy) dünyaya gəlmişdir. Əli bəyin böyük oğlu Qasım bəy dövrün tanınmış zadəgan ziyalılardan olan Qasım bəy Vəzirovun qızı ilə ailə qurmuş və ondan Əli bəy, Ağa bəy, Nəcəfqulu bəy adlı üç oğul və Nənəş xanım adlı qız övladı dünyaya gəlmişdir. Zakirin ikinci arvadı Tükəzban adlı dul qadın olmuş, ondan isə Sadıq bəy adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. Zakir üçüncü dəfə evlənmiş və sonuncu qadından Səfərəli bəy, Səhliyalı bəy dünyaya gəlmişdir. Beləliklə, Zakir yeddi oğul və bir qız atası olmuşdur.

Qasım bəy Zakirin özü əvvəldən axıradək Mehdiqulu xanla sıx dostluq etdiyi, onun dostu ilə dost, düşməni ilə düşmən olduğu kimi atası babaları Əli bəy, Şahverən bəy, Kazım ağa və başqaları da Pənah xanın və İbrahim xanın yaxın qohumları və silahdaşları idilər. Onlar Qarabağ xanlığının tarixi mənafeyinə qorunmasında, xarici basqınlara qarşı müharibələrdə böyük şücaət göstərmişlər. Öldə olan sənədlər Zakirin bir neçə hərbi əməliyyatda iştirak etdiyini və hətta yaralandığını təsdiq edir. Onun şəxsi keyfiyyətlərini, xüsusilə cəsarət və şücaətini yüksək qiymətləndirən K. Məmmədov yazır: “Qasım bəy Zakir öz yaxın adamları, dostları və həmvətənləri ilə birlikdə Şuşanın 48 gün davam edən mühasirəsində (1826-cı ildə – R.K.) fəaliyyət göstərmiş, gecə-gündüz səngərdən ayrılmamış, İran qoşunlarının hücumlarına mərdliklə sinə gərmişdir...”¹.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq bir sıra təzkirə və cümlələrdə, eləcə də tədqiqat əsərlərində Zakirin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı onun zahiri görünüşü, başlıca şəxsi keyfiyyətləri müəlliflər tərəfindən təsvir edilmişdir. Şairi yaxından tanıyan Mir Möhsün Nəvvab Qasım bəyin “...xoşsifət, ağ bənizli, ucaboy, incə qamətli, göygöz bir adam” olmasını², Fəridun bəy Köçərli Zakirin “xoşsurət və xoşsima, ağ bədənli, uca qamətli, zəifülbünyə bir vücud, göycək, ağıllı və göy rəngə mail gözləri olduğunu” qeyd edir. O, yazır ki, Zakirin “... simasından, hərəkət, süknasından asarınəcəbat və rəşadət görünərmiş. Danışığı fəsih və sövtü dilkəş olmağa görə, çoxları özünə mail edərmiş. Bir az tündməcaz olduğu üçün tərpənişində dəxi çapüklük görünərmiş. İnsaf və mürüvvətdən xaric sözlər və işlər şairi təbii halından çıxarıb onun qeyzü hiddətinə səbəb olarmış”³

¹Məmmədov K. Qasım bəy Zakir. Bakı: EA nəş., 1957, s.42.

²Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: Azərb.nəş., 1998, s.49.

³Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, s.359.

Ənənəvi qohumluq və dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə Mehdiqulu xan Qasım bəy Zakirin qızı Nənəş xanımı özünə ən yaxın adam hesab etdiyi, həyatının ən ağır günlərində ona ləyaqətlə xidmət göstərən Əli bəy Fuladova aldı. Bu izdivac xan ailəsi ilə Zakiri daha da yaxınlaşdırdı və Mehdiqulu xanın ölümündən sonra (15 may 1845-ci il) onun təqib olunması və zindana düşməsinə səbəb oldu. Qarabağda mühüm vəzifələrdə çalışan Konstantin və Aleksandr Tarxanov qardaşları ilə Mehdiqulu xan arasında baş vermiş münaqişənin əsas zərbəsi Zakirə və onun kürəkəni Əli bəyə dəydi. Düşmənlər əlbir olub Əli bəyi aradan götürdükdən sonra növbəti hədəf kimi Zakiri seçdilər. Qardaşı oğlu Behbudun qaçaq düşməsi Zakirin düşmənlərini daha da fəallaşdırdı. Rzaqulu bəyin qeyd etdiyi kimi, Behbudun qaçaqçılıq etməsi Zakirin başına oyun açmaq, Xındırstanı talan və şairi sürgün etmək üçün bəhanə oldu. Xındırstan kəndindəki qarət və zorakılıqdan sonra “Qasım bəyin özün və əhli-əyalın Qələyə göndərdilər”¹.

Rzaqulu bəy Vəzirovun xatirələri Qasım bəy Zakirin həyatının son illərini də böyük hiss və təəssüflə canlandırır: “Bu işdən ötrü onun oğlanlarını – Nəcəfqulu bəy və İsgəndər bəyi ki, Rusiya vilayətinə göndərmişdilər, Nəcəfqulu bəy öz vədəsini tam edib gəldi. İsgəndər bəy orada qulluğa girib, şimdiki polkovnik mənsəbindədir. Çi faidə Qasım bəy bunların üzünü görmədi və bunlar tərəfdən dağı-bərdil vəfat etdi. Tarixi-islamın 1274 sənəsində Qasım bəy mərhum Şuşa şəhərində mərhum olub və bu şəhərin qəbristanlığında dəxi mədfundur...”².

“Zakir irsinin tədqiqi tarixindən” adlı ikinci yarımfəsildə Qasım bəy Zakirin ədəbi irsinin hələ sağlığında böyük şöhrət qazanması, yaradıcılığının dövrün görkəmli ziyalıları tərəfindən tədqiqata cəlb edilməsi və yüksək qiymətləndirilməsindən bəhs olunur. Şairin irsinə yaxından bələd olan Mirzə Fətəli Axundzadə hələ əsrin 40-50-ci illərində onun əsərlərini nəşr etdirməyə cəhd göstərmiş, “Fərzəndi-əziz” şeirini dövrün ən mötəbər mətbu orqanı olan “Kavkaz” qəzetinin 50-ci sayında nəşr etdirmişdir. Mirzə Yusif Qarabaği 1856-cı ildə Teymurxanşurada nəşr etdirdiyi “Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər” kitabında Zakirin başqa bir şeirini², Adolf Berje isə 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etirdiyi “Məcmueyi-əşəri-şüəraye-Azərbaycan” əsərində Zakirin müxtəlif janırlarda yazdığı 42 şeirini nümunə olaraq vermişdir³.

XIX əsrin II yarısında Zakir irsinə maraq geniş vüsət tapdı, başda

¹Rzaqulu bəy. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: Yazıçı, 1991, s.209.

²Qarabaği M.Y. Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər. Bakı: Şuşa, 1999, s.151.

³Berje Adolf. Məcmueyi-şüərayi-Azərbaycan. Leypsiq: 1867, s.47-114.

M.F.Axundzadə olmaqla dövrün əksər ziyalıları şairin əsərlərini təbliğ etməyə başladılar. Gənc dramaturq Nəcəf bəy Vəzirov 1877-ci ildə “Əkinçi” qəzetində Zakirin qüdrətli şair olduğunu bəzi üzdənirəq yazarların nəzərinə çatdıraraq onlara Zakirdən nümunə götürməyi tövsiyə edirdi¹.

1925-ci ildə Zakirin ilk kitabı Salman Mümtazın tərtib və redaktorluğu ilə nəşr olundu. Bu kitabda şairin Azərbaycan və fars dillərində 230 şeiri verilmişdi. Lakin uğurlu cəhətləri ilə bərabər “1925-ci il nəşrimin nöqsanları da az deyildir. Kitabda fikir təhrifinə, vəzn pozğunluğuna və sair nöqsanlara tez-tez rast gəlmək olur”².

Müəyyən qüsurlarına baxmayaraq S.Mümtazın tərtib etdiyi bu kitabı zakirşünaslıq elminin fundamental təməl daşı hesab etmək olar. Məhz bu nəşrdən sonra Zakir irsinə maraq daha da artdı və sonrakı illərdə onun bazasında ikinci (1936), üçüncü (1947), dördüncü (1953), beşinci (1957), altıncı (1964), yeddinci (1984) və nəhayət, Azərbaycan Prezidentinin 12 yanvar 2004-cü il tarixli qərarı ilə səkkizinci nəşri latın əlifbasında həyata keçirildi. Təbii ki, Zakirin əsərlərinin 1925-ci il nəşrindən sonuncu nəşrinə qədərki zaman kəsiyində təkmilləşmə prosesi getmiş, nəticədə, bu gün əlimizdə olan Zakir “Əsərləri”nin mükəmməl hesab etdiyimiz nüsxəsi ərsəyə gəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu nüsxələrin hər birində, o cümlədən, kamil nüsxə hesab olunan sonuncu nəşrində də müəyyən qüsurlar, qeyri-dəqiqliklər mövcuddur.

“Zakirin şeirləri ilk mənbələrdə” adlı üçüncü yarımfəsildə şairin müxtəlif təzkirələrdə və cümlərdə olan şeirləri araşdırılır. Mir Möhsün Nəvvab 1892-ci ildə tərtib etdiyi “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinin əlyazma variantında Zakirin on qəzəlini, bir qoşmasını, iki müxəmməsini, farsca bir müstəzadını vermişdir. Təzkirənin çap nüsxəsində (B.1913) isə nümunə olaraq üç qəzəl verilmiş, farsca müstəzad ixtisar olunmuş, Böyük bəydən təzə taxt istəməsi haqqında mənzuməsi isə doqquz beyt həcmində saxlanmışdır. Təzkirədə şairin anadan olduğu, yaşadığı yer, onun zahiri görkəmi, yaşam tərzı və vəfat etdiyi tarix haqqında qısa məlumat da yer almışdır. Lakin Nəvvab Zakirin təzkirədə verdiyi hər bir şeiri üzərində istədiyi kimi “düzəliş” aparmış, ixtisar və əlavələr etmişdir. Təzkirədə yol verilmiş belə “düzəliş”, ixtisar və əlavələrə, hətta texniki xətalara dissertasiyada münasibət bildirilmiş, nəticə olaraq “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinin ciddi redaktə və əlavələrlə yenidən nəşr edilməsi tövsiyə olunmuş-

¹ “Əkinçi” qəzeti, Bakı, 1877, №10, 12 may.

² Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Mətnin tərtibi, müqəddimə və şərhlər S. Rüstəmovundur. Bakı: Azərb. SSR EA nəş., 1964, s.9.

dur.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsində Zakirin on yeddi qəzəli, bir müxəmməsi və iki nəvhəsi, şairin dünyaya gəldiyi və yaşadığı yer, başına gətirilən müsibətlər və dostları barədə qısa məlumat verilmişdir. Nəvvabdan fərqli olaraq Müctəhidzadə təzkirəsinə daxil etdiyi şeir nümunələrinə müdaxilə etməmiş, hər bir şairin müəllif hüququna böyük ehtiramla yanaşmışdır. Bu səbəbdən də onun təzkirəyə daxil etdiyi şeirləri orijinal variantla müqayisə etdikdə ciddi fərqlər meydana çıxmır. Hətta burada verilmiş on yeddi qəzəldən doqquzu eynilə orijinalda olduğu kimidir. Lakin bəzi şeirlərin fərqli variantları da mövcuddur ki, biz dissertasiyada “Zeynəb” və “Səkinə” rədifli nəvhələrə əsasən onlara münasibət bildirmişik.

Qasım bəy Zakirin şeirlərinə təkcə təzkirələrdə deyil, ayrı-ayrı cümlələrdə, bayaz və şeir dəftərlərində də təsadüf olunur. Belə mənbələrdən biri tanınmış ziyalı İsgəndər bəy Rüstəmbəyovun XIX əsrin ikinci yarısında tərtib etdiyi və hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində mühafizə edilən B-236/ 10536 şifrlı cümgdür. Burada Qasım bəy Zakirin beş qoşması, bir tənisi, azərbaycanca səkkiz, farsca bir qəzəli, bir mərsiyəsi, bir müxəmməsi, Xasay xan Usmiyevə, Knyaz Tarxan-Mauravova, Al Xəlilə yazdığı həcvləri, Böyük bəyə həsr etdiyi qırx səkkiz beytlik farsca və on yeddi bəndlik azərbaycanca müxəmməsi vardır. 57^b və 58^b vərəqlərində biri farsca, digəri azərbaycanca yazılmış və Böyük bəy adlı şəxsə ünvanlanmış iki həcv xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qasım bəy Zakirin külliyyatını tərtib edən mətnşünas-alim Süleyman Rüstəmov Böyük bəyə həsr edilən azərbaycanca şeiri kitabın “Əlavələr” bölməsinə daxil etmiş və onun Zakirə məxsus olmasını bilməmişdir.

İsgəndər bəyin qeyd etdiyimiz əsərində həmin şeirlərin bir-birinin ardınca Zakirin digər şeirləri ilə bir yerdə verilməsi sübut edir ki, bu şeirlər Zakirin qələminə məxsusdur. Əminlik ki, Zakiri şəxsən tanıyan və ona dərin rəğbət bəsləyən İsgəndər bəy onun şeirini kiminləsə səhv sala bilməzdi. Özü də Zakirin “Əsərləri”ndəki variantla İsgəndər bəyin variantı arasında demək olar ki, heç bir ciddi fərq yoxdur.

Şeirdə Q.Zakirin tənqid etdiyi Böyük bəyin şəxsiyyəti də tam öyrənilməmiş məsələlərdən biridir. Kamran Məmmədov “Qasım bəy Zakir” monoqafiyasında yazır: “Şairin yaxın dostlarından biri də Böyük bəy idi. Böyük bəy “hər oxuyan Molla Pənah, hər qatırçı Murad olmaz” məsəlində adı çəkilən məşhur qatırçı Muradın nəvəsidir... Böyük bəylə Zakir, eləcə də Böyük bəylə Baba bəy Şakir arasındakı şeirləşmələr göstərir

ki, onların dostluğu çox əvvəllərdən başlamışdır...”¹

Sonra alim Böyük bəyin Zakirə taxt və qızılquş cürəsi bağışlaması və Zakirin bu hədiyyələrin hər ikisini həcvə çəkməsini, eləcə də bu həcvlərin ərkyana, zarafatla yazıldığını qeyd edərək “Böyük bəylə Zakir arasında dostluq axıra qədər davam etmişdir” qənaətinə gəlmişdir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, Zakirə taxt və qızılquş cürəsi bağışlayan qatırcı Muradın nəvəsi Böyük bəy deyil, Şuşanın tanınmış şəxslərindən olan Behbud bəyin oğlu, Məhəmməd bəy Aşıqin kiçik qardaşı Böyük bəydir. O, Üçoğlan kəndində yaşayırdı. Qarabağın varlı mülkədarlarından olan Böyük bəy Zakirin yaxın qohumu idi. Yaşca Zakirdən kiçik olmasına baxmayaraq, şair ona “Əmi” deyərək müraciət edir, tez-tez ona sataşmaqdan zövq alırdı. Böyük bəyin ona iki hədiyyə verməsi Zakirin şeirlərində öz əksini tapmışdır. Şair ona verilən hədiyyələri “Olubdu” və “Göndərmiş” rədili şeirlərində həcv etmişdi.

Zakirin müasiri olan üçüncü Böyük bəy adlı şəxs Talıbxan bəyin nəvələrindən olan Böyük bəy Nəsirbəyov idi. O, bir müddət Şuşa şəhərində yaşadıqdan sonra Yüzbaşı obasına köçmüş, əkinçilik və maldarlıqla güzəran keçirmişdir. Onun maddi durumu yaxşı olmamışdır. Zakirin Cəfərqulu xana yazdığı bir mənzumədə onların acınacaqlı yaşayış tərzini keçirmələrinə işarə vurulur.

Əlbəttə, nə öncə adı çəkilən, nə də haqqında söhbət gedən bu Böyük bəyin Zakirin sözügedən həcvinin hədəf nöqtəsi olması ehtimalı olduqca azdır. Çünki mənbələrdə bu iki şəxsin heç birinin “hacı” olması haqqında məlumata rast gəlmirik. Mənbələrdə Zakirin Hacı Böyük bəy Nuribəyov adlı başqa bir müasiri də olduğu göstərilir. Nuru bəy oğlu Böyük bəy 1799-cu ildə Şuşada anadan olmuş və orada mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. Bir müddət Mehdiqulu xanın yanında xidməti vəzifədə çalışan Böyük bəy praporşik rütbəsi ilə II Rusiya-İran müharibəsində iştirak etmişdir. Ordudan tərxis edildikdən sonra şəxsi mülklərinin idarəsi və genişləndirilməsi ilə məşğul olmuş, nəticədə, bir çox mahallarda kənd və obalara yiyələnmiş, çoxlu sayda rəiyyət sahibi olmuşdur. 1848-ci ildə tərtib edilmiş Şuşa şəhərinin kameral təsvirində ona tabe olan kəndlərin adı qeyd olunmuşdur. O, Məkkə ziyarətinə getmiş, xeyriyyəçi kimi Şuşa şəhərində qardaşı İsgəndər bəylə birgə karvansaralardan birini bərpa etdirmişdir.

Böyük bəyin şahzadə Bəhmən Mirzənin qızı Rəxşəndə Sultan xanımla ailə qurması mənbələrdə qeyd olunur. Fikrimizcə, bu şəxs K.Məmmədovun göstərdiyi Qatırcı Muradın nəvəsi Böyük bəydir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Qatırcı Muradın Nuru bəy, Vəli bəy, İsmayıl bəy, Tağı bəy,

¹Məmmədov K. Qasım bəy Zakir. Bakı: EA nəş., 1957, s.44.

Tahir bəy adlı övladları olmuşdur ki, haqqında söhbət gedən Böyük bəy də onun ilk övladı Nuru bəyin oğludur. Zakirin həcvinə sözügedən şəxsin məhz Qatırçı Muradın törəmələrindən olduğunu sübut edən məqamlar vardır. Həcvin VII bəndində onun elçi düşdüyü Rəxşəndə xanımın üstüörtülü şəkildə adını çəkməsi (Mehri-rəxşəndə zühurunda dura şəbpərlər?), VIII bənddə babası Muradı yad etməsi (Bir deyən yoxdu Murada ürəyin oldu dü nim), XII bənddə atası Nurunu xatırlatması (Nurunun nur üzündə var idi, görmədin sən), son bənddə isə onun qatırçı nəslindən olmasını yazması (Nəsli-qatırçıya şahzadələr olmaz həmsər)¹ təkzibedilməz fakt olaraq deyilənləri sübut edir.

Süleyman Rüstəmov kitabın “Şərhlər” bölməsində həcvin son beytini izah edərək yazır: “Hacı Böyük bəy İbrahim xanın mehtəri qatırçı Muradın nəvəsidir. Şahzadə isə ehtimal ki, Gövhər ağadır. Böyük bəy Məkkə ziyarətindən qayıtdıqdan sonra ona evlənmək fikrinə düşdüyü üçün şair onu həcv edir”².

Övvəla, hər iki həcvin ümumi məzmunundan məlum olur ki, bu həcvlər Böyük bəyin Həc səfəri ərəfəsində yazılmışdır. Azərbaycan dilində olan həcvin 14-cü bəndində verilmiş “Məkkəyə sən də gedib, yaxşı, qayıtdın hacı” misrası ilə şair demək istəyir ki, tutaalım, sən də Məkkəyə gedib hacı oldun. O Miyqati-Mina, Səngi-Həcər sənə qənim olsun. Çünki bu məkan möminlərin yeridir, şah da, dilənçi də bu qapıya möhtacdır. İkincisi, burada Gövhər ağadan söhbət gedə bilməz. Çünki Gövhər ağanın birinci əri general-leytenant Cəfərqulu ağa Əhmədخان oğlu vəfat etdikdən az sonra, 1824-cü ildə əmisi oğlu Xankişi bəy Mehralı xan oğluna əvəz gətirmişdir. Zakirin həcvi yazarkən 1799-cu ildə anadan olmuş Böyük bəyin artıq 50 yaşı olduğunu (“Əllyə sinni yetib, zərrəcə yox onda kəmal”) nəzərə alsaq, S.Rüstəmovun mülahizələri ilə razılaşa bilmərik. Üçüncüsü, əgər söhbət Gövhər ağadan getsəydi, heç şübhəsiz, Zakir kimi təcrübəli bir şair heç zaman onu şahzadə kimi (“Nəsli-qatırçıya şahzadələr olmaz həmsər”) təqdim etməzdi.

Bütün deyilənlərin məntiqi nəticəsi olaraq qəti şəkildə söyləmək olar ki, Q.Zakirin “Əsərləri”nin “Əlavələr” bölməsində şübhəli şeirlər sırasında verilən “Hacı Böyük bəyə” adlı müxəmməs Qasım bəy Zakirin qələminin məhsuludur.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan B-208/5356 şifrli cümgdə də Zakirin yaradıcılığı ilə bağlı bir neçə maraqlı ədəbi nümunə vardır. Bunlardan biri onun “Nəzminin cavabın, ey taci-sərim” misrası ilə

¹AMEA ƏYİ B-206/10536, v. 58^b–59^a.

² Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s.545.

başlayan mənzuməsidir ki, Zakir-Cəfərqulu xan münasibətlərinin müəyyən məqamlarına aydınlıq gətirmək üçün əhəmiyyətlidir. Bu şeirin Cəfərqulu xan Nəvaya yazıldığını sübut edən faktlar kifayət qədərdir. Onlardan biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz cüngün 28^b vərəqində sözügedən mənzumənin başlığında “Kəlamı-Zakir dər əvəzi- kəlam(i) - Cəfərqulu ağa” (Cəfərqulu ağanın kəlamına əvəz olaraq Zakirin kəlamı) sözlərinin yazılmasıdır. Bu qeyddən məlum olur ki, Zakir həmin mənzuməni Cəfərqulu xana cavab olaraq yazmışdır. Zakirin bu əsəri ictimai satiranın mükəmməl nümunəsidir. Şeirin hər bir bəndində şairin dövrə, zamanəyə, insanlara, vəzifə və mənəb sahiblərinə, yaltaqlara, oğrulara, dələduzlara, yalançı din xadimlərinə, saxta həkimlərə, hətta dövlətin başında duran və bütün bu fəsadlara şərait yaradan “qüdrəti-ali”yə münasibəti aydın şəkildə görünür. Sözügedən cüngdə şeirin həcmi kitabda olduğundan yeddi bənd çoxdur. Cüngdə olan 34-cü bənd isə ümumiyyətlə, Zakirin mətbu əsərində yoxdur:

Verəcək o dərdi daya, daniya,
Nökər gəlib övrət, uşaq saniya.
Ərzimiz düşəndə divanxaniya,
İnayətdə derlər yazıldı manat¹.

Qalan altı bənd şeir isə mənzumənin axırında verimışdir.

Cüngdə bu bəndlərin həmin mənzumənin tərkibində verilməsi tamamilə təbiidir. Çünki şeirdə Zakirin müxtəlif peşə və vəzifə sahiblərini tənqid etdikdən sonra həkim və təbibləri həcv etməsi də qanunauyğun hal kimi qəbul olunur. Xatırladıq ki, Zakirin əsərlərinin ilk fundamental nəşrində (1925) tərtibçi Salman Mümtaz bu şeiri göstərdiyimiz əlavələrlə birgə vermişdir. Süleyman Rüstəmov kitabda mövcud olan bir sıra nöqsanları göstərməklə yanaşı bu şeirə də münasibət bildirərək yazır: “...tərtibatçı bir sıra şeirləri düzgün ünvanlaşdırmamışdır. Məsələn, 18-ci səhifədə Zakirin Mehdiqulu xana yazdığı “Təbiblər” adlı mənzum məktubunu Mirzə Fətəli Axundovun adı ilə bağlamış, 281-ci səhifədə isə həmin şeiri Cəfərqulu xana ünvanlandırmış və məktubun sərlövhəsini də dəyişdirmişdir. Bu satira şairin Cəfərqulu xana yazdığı “Nəzmin cavabını, ey taci-sərim” adlı şeirə bitişik “Təcidi-mətlə” yarımbaşlığı altında dərc edilmişdir”².

“Təbibləri həcv” adlı 19 bənddən ibarət məşhur şeirin altı bəndinin Zakirin Cəfərqulu xana yazdığı mənzuməyə daxil edilməsi istər-istəməz oxucunu düşündürür. Burada ortaya çıxan bir neçə suala aydınlıq gətirməyi

¹AMEA ƏYİ, B-208/5356, v. 30^a

² Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s.10.

zəruri hesab edirik. Birincisi, Zakirin Cəfərqulu xana yazdığı mənzumədə qeyd etdiyimiz altı bəndin eyni qafiyə sistemində yazılması, bu bəndlərdə olan qafiyələrin öndəki bəndlərdə təkrar olunmaması və məntiqi ardıcılıqla şeirdə verilmiş 43 qafiyənin heç birinin təkrar olunmadan işlənməsi bu altı beytin də həmin mənzumənin tərkib hissəsi olmasını birmənalı şəkildə təsdiq edir. İkincisi, Zakirin həmin mənzuməni Mehdiqulu xana ünvanlaması ideyası, eləcə də S.Rüstəmovun şeirin Mehdiqulu xana ünvanladığını sübut etmək üçün əsaslandığı arqumentin özü də şübhəlidir: “Şairin, “Təbibləri həcv” adlı mənzum məktubunun ünvanı indiyə qədərki çaplarında dürüst olmamışdır. Məlum əlyazma divanlarının əksəriyyətində həmin satıraya ünvan verilməmişdir. Yalnız bir nüsxədə şeirə sərlövhə yazılmışdır: “Mehdiqulu xan xahiş edib ki, Zakir gəlsin Qələyə, xanın qulluğuna və ona bu növ cavab yazıb”¹. Şeirin məzmununda da katibin fikrinin doğruluğu hiss edilir². Bütün bunlar nəzərə alınaraq, elmi-tənqidi mətnə həmin şeir Mehdiqulu xana ünvanlandırılmışdır”³.

Firidun bəy Köçərlinin də bu şeirdən bəhs edərkən onun Zakirin “dostlarından birinə” yazıldığını qeyd etməsi⁴ şeirin Mehdiqulu xana ünvanlanması fikrinə kölgə salır. Mehdiqulu xana həm el ağsaqqalı, həm də yaxın qohum kimi dərin hörmət bəsləyən Zakirin onun hüzuruna getməməsini və başqa müasirləri ilə olduğu kimi onunla bu qədər açıqsaçıq mükəllimə qurmasını da ağlabatan hesab etmirik. Bütün bu şübhələr mənzumənin Cəfərqulu xana müraciətlə yazılması fikrini bir qədər də əsaslandırır.

Zakirin Cəfərqulu xana ünvanladığı bir mənzumə, eləcə də Zakirin şeirinə cavab olaraq Cəfərqulu xanın yazdığı ikinci şeiri də qeyd etdiyimiz cümgdə (B-208) gəlib bizə çatmışdır. Hər iki mənzumədən götürülmüş nümunələr qəti şəkildə təsdiq edir ki, bunlar biri-digərinin təsiri ilə yazılmışdır. Hətta qafiyə sistemi eyni olan hər iki şeirdə mövcud olan 25 qafiyədən cəmi dördündən müştərək şəkildə istifadə edilmişdir.

“Zakirin yeni tapılan şeirləri” adlı dördüncü yarımfəsildə şairin günümüze qədər elm aləminə məlum olmayan qeyri-mətbu şeirlərindən bəhs olunur. Uzun və gərgin axtarışlar nəticəsində aşkar edilən bu şeirlər Zakirin külliyyatını daha da zənginləşdirməklə yanaşı, şairin müasirləri ilə əlaqələrinin spesifik cəhətlərinin açılmasında, dünyagörüşünün dəqiqləşdirilməsində də müəyyən rol oynayır. Bu şeirlərin bir qismi elm

¹ AMEA ƏYİ, B-1470/10507, v. 45^a.

² Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s.470.

³ AMEA ƏYİ, B-8074/11973.

⁴ Köçərli F. Göstərilən əsəri, s.400.

aləminə tarixçi kimi məlum olan Mir Mehdi Xəzaninin əlyazmasından tapılmışdır (Həmin əsər bu sətirlərin müəllifi tərəfindən prof. N.Quliyevlə birgə tərtib edilmişdir. Bax: M.M.Xəzani. Əsərləri, Bakı: 1989). 117 vərəqdən ibarət olan həmin əlyazmasında Xəzaninin öz əsərləri ilə yanaşı Vaqif, Zakir, Asi və onlarca digər Qarabağ şairlərinin şeir nümunələri də toplanmışdır.

“Xəyalat məcmuəsi” adlandırılan həmin cümgdə¹ Zakirin çap kitablarında olmayan dörd qoşması, bir mənzuməsi, biri tam, digəri isə natamam olmaqla iki mənzum hekayəti və bir həcvi verilmişdir.

Yeni tapılan mənzumə şairin müasiri Mirzə Mehdiyə ünvanlanmışdır. Zakirin dərc olunmuş külliyyatında Mirzə Mehdi ilə bağlı dörd şeiri verilmişdir. Həmin şeirlərdən aydın olur ki, şair Mirzə Mehdi ilə yaxın dost olmuş, ona ərk etmiş, hətta yeri gəldikdə onu məzəmmətləməkdən də çəkinməmişdir.

Qeyd etdiyimiz mənbədə Zakirin iki qeyri-mətbu mənzum hekayəti də verilmişdir. Bunlardan biri tam, digəri isə natamamdır. Bu hekayətlərdən birinin bənzəri Zakirin nəşr olunmuş kitablarında “Dəvəsi itən kəs” adı ilə verilmişdir. İstər mənbədə və istərsə də Zakirin külliyyatında verilən hekayətlərin ilk altı beyti cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynidir. Külliyyatda verilən hekayət 14, yeni tapılan hekayət isə 15 beytdən ibarətdir. Altıncı beytdən sonra məzmun tamamilə dəyişir; yeni tapılan əsər hekayətdən daha çox mənzum məktubu xatırladır. Burada şair kiməsə məsləhət verir, nəyi isə ona anlatmağa çalışır. Əsərin vahid süjet xətti yoxdur. Külliyyatda verilən hekayət isə dolğun sənət əsəridir.

“Xəyalat məcmuəsi”ndə Zakirin bir həcvi də verilmişdir. Bu həcvin qəhrəmanı Hüseyn bəy uzun müddət şairin yaxın dostu olmuş ilk “Qarabağnamə” müəllifi, kapitan Mirzə Adıgözəl bəyin oğlu idi. S.Rüstəmov həcvin yaranma səbəbini şərh edərək yazır: “Kapitan Mirzə Adıgözəl bəyin oğlu Hüseyn bəy Zakirin qardaşı oğlu Behbudun üstünə şər atıb, knyaz Mauravova xəbər vermişdi ki, guya Behbud rus cinovniki Orlovu soyub, şinelini oğurlamış və qaçaq düşən Behbudu Zakir gizlətmişdir”².

Dostu Adıgözəl bəyin oğlu olmasına baxmayaraq, Zakir Hüseyn bəyin xəyanətini bağışlaya bilmir. Nəticədə, hələ zamanında dillər əzbəri olan bu həcv yaranır. Zakir Hüseyn bəyə “köpək oğlu” rədifli iki həcv həsr etmişdir. Onların hər ikisi şairin kitablarında verilsə də, “Var mülki-Qarabağda çox dun köpək oğlu” misrası ilə başlayan ikinci həcvin həm yazılış və həm də məzmun baxımından naqis olduğu elə ilk oxunuşda hiss

¹ AMEA ƏYİ, B-8074/11973.

² Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s.539.

edilir. İki hissədən ibarət olan şeirin ikinci hissəsinin cəmi üç beyt həcmində verilməsi deyilənləri əyani şəkildə sübut edir. Nəhayət, qeyd etdiyimiz mənbədə həmin şeirin mükəmməl variantını aşkar etməklə həcvə tam şəkildə bərpa etdik. Sonuncu beytdən¹ məlum olur ki, həcvin ümumi həcmi məhz bu iki hissədən ibarət olmuşdur.

AMEA ƏYİ-nin arxivində saxlanılan, əvvəldən və sondan naqis, 66 vərəqdən ibarət olan B-4175/5800 şifrlı cümgdə Zakirin üç şeiri verilmişdir ki, bu şeirlərdən ikisi mətbu, biri qeyri-mətbudur. Altı beytdən ibarət “Olmuş” rədifli bu qəzəl bütün göstəriciləri ilə Qasım bəy Zakirə məxsus olmasını təsdiqləyir.

B-2248 şifrlı cümgdə isə şairin dörd beytdən ibarət “Bir də görədim” rədifli qeyri-mətbu qəzəli vardır. Bu günə qədər elm aləminə şairin 66 qəzəli məlumdur. Həcminə görə bu qəzəllər müxtəlifdir. Ən az həcmli qəzəl beş beytdən ibarətdir - yalnız iki qəzəl. Onun əksər qəzəlləri yeddi (31 qəzəli), doqquz (16 qəzəli) beytdən ibarətdir. Yeni tapılan qəzəl isə cəmi dörd beytdir. Zakirin bu həcmdə ikinci qəzəli yoxdur. Bu səbədən də şeiri natamam hesab edirik.

AMEA ƏYİ-nin arxivində saxlanılan A-222/666 şifrlı şikəstə-nəstəliq xətti ilə yazılmış cümgdə olan şeirlər kataloq tərtibçiləri tərəfindən düzgün araşdırılmamış, nəticədə, səhv olaraq Qasım bəy Zakirə mənsub olmayan bir neçə şeiri onun ünvanına yazmışlar. Ümumiyyətlə, bu bölmədə qeyri-dəqiqlik çoxdur. Kataloqda həmin cümgün 12^a vərəqində Zakirin şeiri olduğu göstərilə də həmin səhifədə M.P.Vaqifin məşhur müstəzadı verilmişdir. Vərəq 22^a-da “Qəddim kəmani-qövsə dönüb intizaridən” misrası ilə başlayan qəzəl, eləcə də vərəq 43^b-dəki müxəmməs Q.Zakirin ünvanına yazılsa da, bu şeirlərin ona məxsus olması şübhəlidir. Çünki həmin şeirlər sənətkarlıq, dil və üslub baxımından Q.Zakirin yaradıcılığına uyğun deyil. Burada Zakirin mətbu şeirləri sırasında olan “Müştaqi-ləbin sağərü səhbəyə baxarmı” misrası ilə başlayan məşhur şeiri ilə yanaşı vərəq 42^b-də “Qəssab” rədifli bir həcv də onun ünvanı ilə verilmişdir. Zakir üslubunda yazılmasını nəzərə alaraq onun Zakirə məxsus olmasını güman etdik.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində mühafizə olunan A-219/10548 şifrlı cümgdə digər şairlərlə yanaşı Qasım bəy Zakirin qırx iki vərəq həcmində (vərəq 63^a-dan vərəq 115^a-ya kimi) şeirlərinə rast gəldik. Bu şeirlər içərisində onun üç bənddən ibarət qeyri-mətbu təcni də vardır. Xatırladıq ki, şairin çap kitablarında on bir təcni yer almışdır ki, bunların da hərəsi beş bənddən ibarətdir. Çox güman ki, bu təcni üç bənd həcmində olduğu üçün tərtibçilər onu naqis hesab edib Zakirin kitablarına

¹AMEA ƏYİ, B-8074/11973, v. 89^a.

daxil etməmişlər.

İsgəndər bəy Rüstəmbəyovun tərtib etdiyi B-232/5356 şifrli cümgdə də Qasım bəy Zakirin “Əsərləri”ndə verilmiş qoşmalarından birinin nisbətən fərqli variantına təsadüf etdik. “Sana” rədifli bu qoşmanın birinci iki bəndi cüzi, digər üç bəndi tamamilə fərqlidir. Həmin cümgdə şairin Al Xəlil adlı şəxsə ünvanladığı on yeddi beytdən ibarət bir həcvi də verilmişdir.

Beləliklə, axtarışlar nəticəsində Qasım bəy Zakirin indiyə qədər məlum olmayan 24 yeni şeiri: 2 qəzəl, 5 qoşma, 1 təcnis, 1 müxəmməs, 1 mənzumə, 2 hekayət, 6 mərsiyə, 2 sinəzən, 2 növhə, 2 həcvi tapılıb üzə çıxarıldı. Öldə olan bu şeir nümunələrinin Zakirin bədii irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq, onun əsərlərinin yenidən nəşr edilməsini vacib və zəruri hesab edirik.

Dissertasiyanın “Zakirin xan nəslindən olan şair qohumları” adlı ikinci fəslə altı yarım fəsildən ibarətdir. **“Ağabəyim ağa Ağabacı” adlanan birinci yarım fəsildə** İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın keşməkeşli həyat yolu, onun ədəbi və ictimai fəaliyyəti tədqiq olunur. Xan qızı olmasına baxmayaraq, Ağabəyim ağa iztirab dolu, faciəli bir həyat yolu keçmiş, ömrü boyu qürbət eldə vətəni Qarabağın həsrəti ilə yaşamışdır. O, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşada qətlə yetirilməsindən sonra barışıq üçün Baba xana (Fətəli şah Qacara) ərə verilmişdir. Mənbələrdən birində oxuyuruq: “Fətəli şah Qarabağ hakimini İrana yaxın etmək məqsədilə onun qızı Ağabəyim ağa Cavanşirə elçi düşdü. Qarabağ xanı razılaşdı və qızını çox qiymətli cəhizlə şahın hərəminə göndərdi. ...Ağabəyim ağa Cavanşir, yaxud Ağabacı Tehrana gəldikdən sonra xarici səfirlərin, eləcə də dövlət adamlarının diqqət mərkəzində oldu. O, Fətəli şahın on ikinci arvadı idi. Ondən əvvəl şahın dörd kəbinli arvadı var idi. Ağabəyim əvvəlcə siğə olundu. Lakin Məhəmməd xan Qacarın qızı Asya xanım Mazandaranda vəfat etdikdən sonra şahın daimi kəbinli qadını oldu. Onunla şahın arasında əlaqə baş vermədiyi üçün şahın məsləhəti ilə Quma gedib orada ədəbi fəaliyyətlə məşğul oldu və 1248 (1832)-ci ildə vəfat etdi. O, iki dildə- türk və fars dillərində şeir yazırdı”¹.

“Əbülfət xan Tuti” adlı ikinci yarım fəsildə İbrahimxəlil xanın oğlu, həm görkəmli ictimai xadim, həm də şair kimi tanınan Əbülfət xan Tutinin keçdiyi həyat yolu və ədəbi irsi tədqiq olunur. Əbülfət ağa 1766-cı ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, mükəmməl saray təhsili almış, erkən yaşlarından hakimiyyət işlərində atasına yaxından kömək etməyə çalışmışdır. Onun istedad və bacarığını görən İbrahimxəlil xan dövlət əhəmiyyətli məsələlərin

1

مههمد احمد پناهى سمنانى قتلى شاه قاجار تهران چاپخانه سلمان فارسى 1374، ص. 35

həllində xanlığın adından ona danışığ aparmaq səlahiyyəti vermişdi.

İbrahimxəlil xan Fətəli şahın tələbi ilə oğlu Əbülfət ağanı və qızı Ağabəyim ağanı 1797-ci ildə Tehrana göndərmək məcburiyyətində qalır. Şah İrana girov kimi göndərilən Əbülfət ağanı sarayda saxlamayıb, oğlu Abbas Mirzənin xidmətinə göndərir. Vəliəhd Abbas Mirzə Naibüssəltənə Əbülfət ağaya xan titulu verib, onu qoşun başçısı, daha sonra isə şəxsi yavəri təyin edir

1833-cü ildə Abbas Mirzənin vəfatından sonra Əbülfət xan ordudan tərxis olunub, istefaya çıxır və dinc yaşam tərzini seçir.

Əbülfət xan şair kimi də məşhur idi. O, “Tuti” təxəllüsü ilə şeir yazırdı. Təzkirələrdə Əbülfət xan Tutidən istedadlı şair kimi bəhs olunur və əsərlərindən nümunələr verilir. M. Tərbiyət öz təzkirəsində Əbülfət xanın yüksək şairlik istedadına malik olmasını sübut etmək üçün “Nigəristani-Dara” adlı əsərdən nümunə gətirir: “Tuti həm nəzmdə, həm də nəsrə misli-bərabəri olmayan şair idi”.¹

Əbülfət xan həyatı boyu siyasi mübarizələrdə olmuş, uzun müddət qürbətdə yaşamış və 1839-cu ildə qürbətdə dünyasını dəyişərək müqəddəs Qum şəhərində dəfn olunmuşdur. Yüzlərlə mühacir taleyi yaşayan digər şairlərimiz kimi, onun da əsərləri qərib eldə it-bata düşmüş ədəbi irsinin cüzi bir hissəsi (bir neçə qəzəl və fərdləri) günümüze gəlib çatmışdır.

“Gövhər Ağa Cavanşir” adlı üçüncü yarımfəsildə İbrahimxəlil xanın məşhur gürcü knyazı Yevgeni Abaşidzenin qızı Cəvahir xanımdan (knyagina Sofiyadan) olan övladı Gövhər ağadan bəhs olunur. O, 1796-cı ildə Şuşa şəhərində doğulmuş və təhsilini də orada almışdı. Mükəmməl saray təhsili alan Gövhər ağa ərəb, fars dillərini öyrənməsi nəticəsində klassik ədəbiyyata yaxından bələd olmuş və bu təsirlə incə, zərif şeirlər yazmışdır. Təbiətən xeyrixah, vətənpərvər bir şəxs olan Gövhər ağa təkcə yoxsullara deyil, imkanı zəif olan alim və şairlərə də əl tutmaqla öz himayəsini onlardan əsirgəməmişdir. Qəribə taleyi olan Gövhər ağa ana tərəfdən gürcü əsilzadəsi knyaz Abaşidzenin nəvəsi olsa da, o, azərbaycanlı qızı kimi tərbiyə alıb, bu xalqın ən gözəl milli keyfiyyətlərini özündə ehtiva edə bilmişdi. Xan ailəsində dünyaya gəlməsinə baxmayaraq, onun taleyi o qədər də xoş keçməmişdir. 1806-cı il iyun ayının 14-ü gecəsi İbrahimxəlil xan otuz beş nəfər ailə üzvü və yaxınları ilə birlikdə Xanbağı deyilən yerdə ermənilərin fitvası nəticəsində rusların gülləbaranına məruz qaldı. Həmin gecə 9-10 yaşlarında olan Gövhər ağa sırf təsadüf nəticəsində ölümün pəncəsindən xilas ola bildi. Bu işdə onun lələsi – Mir Möhsün Nəvvabın ana babası Əmiraslan bəyin xüsusi rolu oldu.

¹Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərneşr, 1987, s.338.

Xalasınn məsləhəti ilə Şəkinin adlı-sanlı kişilərindən olan general-leytenant Cəfərqulu xan Əhməd xan oğlu Dömbüli-Xanxoyski ilə xoşbəxt ailə quran Gövhər ağanın səadəti uzun çəkmir. Əvvəla, övladsızlıq dərdi, sonra isə sevimli həyat yoldaşının ölməsi onu ağır iztirablara düçar edir. Ərinin ölümündən sonra xeyli müddət depressiyadan çıxıbilməyən Gövhər ağa yaxınlarının təhriki ilə 1824-cü ildə əmisi oğlu Xankişi bəylə ailə qurmalı olur. Onun Xankişi bəyə ərə getməsinə çoxları, o cümlədən Zakir də qəbul edə bilmir.

Gövhər ağanın xeyirxahlığı, onun atası İbrahim xandan qalma yadigar tikintiləri təmir etdirib xeyriyyə işləri ilə məşğul olduğu “Qarabağnamələr”də öz əksini tapmışdır. Tarixçi alim, şair Mir Mehdi Xəzani “Kitabitarixi-Qarabağ”¹, Baharlı isə “Əhvalati-Qarabağ”² əsərində Gövhər ağanın gördüyü abadlıq işlərini və xeyriyyəçiliyini yüksək qiymətləndirirlər. Şair təbiətli Gövhər ağada təzahür edən bu alicənablıq, xeyirxahlıq və mərdanəliyi təsadüfi hesab etmək olmaz. Bu, Cavanşirlər nəslinə mənsub olan ali bir xüsusiyyət idi ki, onun da genetik olaraq Ağabəyim ağa, Gövhər ağa və onların qardaşı qızı Xurşidbanu Natəvana keçməsi təbii bir haldır.

Öz xeyirxah əməllərinə görə xalq arasında sevilən Gövhər ağa zahiri gözəlliyi, istedadlı şair olması ilə ədəbi ictimaiyyətin dərin rəğbətini qazanmışdır. Müasirləri Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzə Haqverdi Səfa, Mirzə Həsən Vəzirov, Əsəd bəy Cavanşir, Vafi və b. şairlərin yaradıcılığında, xüsusilə Zakirin ona ünvanladığı iki şeirində onun şəxsiyyət və istedadına olan müsbət münasibəti aydın görmək mümkündür. Gövhər ağa təkcə vətəni Qarabağda deyil, ətraf regionlarda, xüsusilə Şəki, Şirvan və Ordubadda öz xeyirxah əməlləri ilə tanınmışdır. Onun insanlara göstərdiyi qayğı, əlsiz-ayaqsızlara, imkansız ailələrə etdiyi təmənnəsiz yardımın nəticəsi olaraq bu ətrafda onu yaxından tanıyan şairlər onun şərəfinə şeirlər yazmaqla Gövhər ağanın şöhrətini bütün Azərbaycana yayırdılar.

Gövhər ağa övladı olmadığı üçün qardaşı qızı Xurşidbanunu öz doğma balası kimi sevmiş və onun bir şair kimi formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Təbii ki, bibisinin xeyirxah əməlləri Xurşidbanu üçün nüsxə olmuş və o da bu nəcib missiyanı şərəflə davam etdirmişdir.

“Xurşidbanu Natəvan” adlı dördüncü yarımfəsildə şairənin yaşadığı mühit, ailə həyatı, dövrün tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə ilə əlaqəsi tədqiq olunur. Mükəmməl saray təhsili alan Xurşidbanu da bibiləri Ağabəyim ağa və Gövhər ağa kimi

¹Xəzani M.M. Kitabitarixi-Qarabağ. Qarabağnamələr, 2 cildə. II c., Bakı: Yazıçı, 1991, s.200.

²Baharlı M. Əhvalati-Qarabağ. Qarabağnamələr, 2 cildə, I c., Bakı: Yazıçı, 1991, s.233.

həyatını istədiyi kimi qura bilməmiş, var-dövlət içərisində yaşasa da, sıxıntılı bir həyat tərzini keçirmişdir. 12-13 yaşlarında ikən atasını itirən və həyatın sərt sınaqları ilə üz-üzə dayandığını hiss edən Xurşidbanunun səsinə səs verən, ona həyan olub arxa duranlardan biri də Qasım bəy Zakir olmuşdur. Zakirin Natəvana yazılmış üç şeiri gəlib bizə çatmışdır.

Mirzə Fətəli Axundzadə də Xurşidbanunun şəxsi həyatında müəyyən rol oynamışdır. Natəvanın Knyaz Xasay Usmiyəvə ərə getməsində onun da razılığı olmuşdur. 1850-ci ildə Şuşada təşkil olunmuş toy mərasimində canişinin nümayəndəsi kimi Mirzə Fətəli də iştirak etmişdir. Az sonra Xasayla Natəvan yola getmədikdə M.F.Axundzadə 1852-ci ildə onları barışdırmaq məqsədilə təkrar Şuşaya gəlmişdi. Natəvanın özündən asılı olmayaraq etdiyi bu seçim başda Zakir olmaqla qarabağlıların ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Lakin Xan qızının ətrafında baş verən hadisələri düzgün qiymətləndirib ona bəraət qazandıranlar da az deyildi.

AMEA ƏYİ-nin arxivində M.F.Axundzadənin Xurşidbanu Natəvanla bağlı bir məktubu mühafizə olunur. Həmin məktub Zakirin əlyazma Divanının 319-320-ci səhifələrinin haşiyəsində Mirzə Fətəlinin öz xətt ilə yazılmışdır. Məktubun başlığında verilmiş: “İbtidai-məhərrəmül-hərami-sənəyi-1271-də, miladi 1854 Mirzə Fətəli tərəfindən Qasım bəyə, Mehdiqulu xan Qarabağlının qızı Xurşidbanu bəyim haqqında yazılan qafiyədir” qeydindən onun ünvanı və nə məqsədlə yazıldığı məlum olur. Mənzumədə Mirzə Fətəli əvvəlcə Zakirə olan səmimi dostluq hisslərini bildirir, sonra isə Natəvanı tərənnüm edir, onun gözəlliyindən söhbət açır, Zakirə odla oynadığını xatırladır və ehtiyatlı olmağı tövsiyə edir; sırası gəldikcə onun gənclik həyatından faktlara işarələr vurur ki, bu da Mirzə Fətəlinin Zakirin həyat və yaradıcılığına yaxından bələd olmasından irəli gəlirdi. Sonrakı bəndlərdə isə əsl mətləbə keçərək özü ilə Natəvan arasındakı incikliyə işarə edir, onlara mülk məsələsinin həllində köməyini, Natəvanın toyunda iştirak etməsini də Zakirə xatırladır. Ədibi ən çox narahat edən məsələ isə Şuşaya gəlib onun toy məclisində “xeyir işin”də “şadü-xürrəm” iştirak edəndən sonra Natəvan tərəfindən soyuq qarşılanması, Tiflisə xar, könlü sınımış qayıtması idi. Tədqiqatçılar Natəvanla Mirzə Fətəli arasında baş vermiş bu soyuqluğu müxtəlif şəkildə izah edir və konkret fikir söyləmişlər. Firidun bəy Köçərli “onların mabeynində cüzi bir soyuqluq əmələ gəlmişdir”¹ kimi xarakterizə edir, Bəylər Məmmədov isə bu izahı məqbul hesab etmir. Onun fikrincə, bu inciklik 1850-ci ildə Şuşada - Natəvanın toyunda onların sözləri bir-birinə xoş gəlməməsi üzündən baş vermişdir.

¹Köçərli F. Göstərilən əsəri, s.450.

Bu izahatlar bizi qane etmir. Məsələ ondadır ki, Natəvan knyaz Xasayla könülsüz ailə qurmuşdu. Bu uğursuz izdivacın baş tutmasında Mirzə Fətəlinin bilavasitə əli olduğu üçün Natəvan ondan bərk incimişdi. Güman edirik ki, Mirzə Fətəli barışdırıcı missiyasını yerinə yetirərkən bu izdivaca görə Natəvan onu ittiham edib günahlandırmış və nəticədə, özünün dediyi kimi, “şadı xürrəm” gəlib “xar” qayıtmışdır.

M.F.Axundzadə Xurşidbanu Natəvanın Xasay Usmiyevə ərə getməsində yanlış mövqedə durduğu kimi, 1869-cu ildə onun 13 yaşlı qızı Xanbikənin də (1856-1921) Şuşada yaşayan İran şahzadəsi Bəhmən Mirzəyə ərə getməsinə təşəbbüs göstərməsində də səhvə yol vermişdir. Bu haqda M.F.Axundzadənin arxivində bir sənəd vardır. 10 may 1869-cu ildə Mirzə Fətəlinin təşəbbüsü ilə yazılmış bu məktubda general-mayor Fərəc bəy Ağayev Natəvanın yüksək nəsəbindən söhbət açır və ali nəslinin gələcəkdə yaşaması üçün öz qızı Xanbikəni İrandan gəlib Şuşada məskən salmış şahzadə Bəhmən Mirzəyə (1804-1884) verməyi məsləhət bilir. Bu zaman Bəhmən Mirzənin 65 yaşı var idi. M.F.Axundzadə öz xətti ilə Fərəc bəyə məktubu Natəvana göndərdiyini bildirir¹.

M.F.Axundzadə Bəhmən Mirzə ilə qohum (quda) idi. O, Natəvanın qızı Xanbikənin Bəhmən Mirzəyə ərə verilməsi səyi ilə Natəvanla qohumluq əlaqəsi yaratmaq istəmişdi.

Xurşidbanunu doğma qızı kimi sevən, ən ağırlı günlərində ona hayan olan Qasım bəy Zakir Xasay Usmiyevin namərdlik edərək onu atıb getməsini bağışlaya bilmir və bu münasibətlə tarixi əhəmiyyət kəsb edən “Knyaz Xasay Usmiyev haqqında həcv” əsərini yazır.

Zakirin Xasay xana olan kini, küdurəti Natəvana görə idi. Ailə qurduqları gündən çox az müddət keçdikdən sonra onlar hiss etdilər ki, bu izdivacın gələcəyi yoxdur. Çünki onlar ayrı-ayrı mühitin yetirmələri və fərqli xarakterə malik insanlar idilər. Mükəmməl Avropa təhsili almış müasir ruhlu Xasay xanla öz soy kökünə, milli mənsubiyyətinə, müqəddəs ata-baba adət və ənənələrinə sadıq qalan və mövcud əxlaq normaları həddini aşmaq iqtidarında olmayan Xan qızının dil tapa bilməsi olduqca müşkül məsələ idi. Bu səbəbdən də onların ailə həyatı uzun sürmədi. Natəvanın düşdüyü ağır vəziyyəti hiss edən Zakir onun qəlbini ovutmaq, könlünü almaq üçün əlindən gələni etmiş və bu satirasını da həmin müddətdə onu təskinləşdirmək üçün yazmışdır. Təbii ki, Natəvana edilən zülmə görə qəlbi kinlə dolan Zakir knyaz Xasayı həcv etmiş, onu kor leyləyə, taybağırsaq ayqıra bənzətməmişdir. Lakin faktlar göstərir ki, Xasay xan Usmiyev mərd, qürurlu, cəsur bir şəxs olmuşdur. Onun oğlu

¹AMEA ƏYİ, M.F.Axundzadənin arxivi, F-2, s.v.418, vər. 1^{a-b}.

Mehdiqulu xan Vəfa bu xüsusiyyətlərinə görə atasını sevmiş və həmişə onun tərəfini saxlamışdır.

Ümumən Qasım bəy Zakir Xan qızı Natəvanla ən yaxın qohumluq əlaqəsi saxlayır, ona böyük ümidlər bəsləyirdi. Şairin şərlərində Xan qızına Qarabağın müdrik qızı kimi qiymət verilmişdir. Zakirin sağlığında və vəfatından sonra Xurşidbanu Natəvanın ictimai, mədəni tədbirləri qarabağlıların ümidini doğrultdu. Baharlı yazır: “Qarabağın xanlarından yadigar qalan həmin bir Xan qızıdır ki, bu vaxta böyük adamlardan qalan bir budur. Allah səlamət etsin. Çox püxtə və xalqa mehriban adamdır. Və çox sahibi- səliqədir və həmişə fəqəranı mürəat edib, cəmi xalqın dövlətli olub, xoşhal istəyənidi. Həmişə bu fikirdə olar ki, tamam xalqa xeyir versin və kömək etsin... Allah taala Xurşid Banu bəyimə ömri-tulani kəramət etsin və onu Qarabağ camaatına çox görməsin”¹.

“Baba bəy Şakir və Mirzə Mehdi” adlı beşinci yarımfəsildə Pənahəli xan Cavanşirin böyük qardaşı Fəzləli bəyin nəvəsi Baba bəy Məhəmmədəli bəy oğlu Cavanşirin muasirləri, o cümlədən, yaxın qohumları Qasım bəy Zakir və Mirzə Mehdi ilə yaradıcılıq əlaqələri tədqiq olunur.

Zakirin qardaşı Şahverən bəyin qızı ilə Baba bəyin oğlu İbrahim bəyin izdivacı onların qohumluq əlaqəsini daha da möhkəmlətmişdi. Lakin onları yaxınlaşdıran əsas cəhət xarakter oxşarlığı, hər ikisinin mərd, qorxmaz, sözübütöv olmaları idi. Onlar həqiqi dost, yaxın qohum olduqları üçün bir-birinə dərin rəğbət bəsləyirdilər.

Qasım bəy Zakir tərəfindən Baba bəy Şakirin adı bir qayda olaraq şairin ictimai haqsızlığı, həyatın keşməkeşli, ziddiyyətli hadisələrini təsvir və təhlil etdiyi, tənqid və ifşa anlarında çəkilir. Zakirin təxminən 1830-cu ildə Baba bəy Şakirin ünvanına yazıb göndərdiyi “Car müqəddiməsi” şeirində digər şeirlərindən fərqli olaraq böyük bir nikbinlik hiss olunur. onun həyatı və dünyagörüşünü öyrənmək baxımından “Car müqəddiməsi” şeirinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Şair sanki bu şeir ilə Şakirə dostluq hesabı verir. Şair 60 yaşlarında olarkən yazdığı “Qocalıq” rədifli mükəmməməsində də eyni ruhu saxlamış, lakin təbii olaraq yaşla əlaqədar gənclik illərinin odlı-alovlu günlərini də xatırlamışdır².

Q. Zakirin ictimai motivli şeirlərində olduğu kimi, Baba bəy Şakirin də yaradıcılığında ictimai haqsızlıqlara, ədalətsizliyə qarşı üsyan ruhu vardır. Hər iki şairin realist əsərlərinə nəzər etdikdə bu oxşarlıq aydın hiss olunur. Onların ikisi də ətrafda baş verənləri, xüsusilə ictimai haqsızlıqları eyni mövqedən təhlil edir və qiymətləndirirlər. İymirli Əmiraslan bəyin

¹Baharlı M. Əhvalati-Qarabağ. Qarabağnamələr, II cildə, Bakı: Yazıçı, 1991, s.286.

² Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s.235.

komendata 1500 manat rüşvət verərək Qarabağın Kəbirli nahiyyəsində murov naibliyi vəzifəsini satın almasını Baba bəy Şakir öz satirik müxəmməsində amansızcasına ifşa etdiyi kimi, Zakir də “Üsuli və Şeyxi təriqət mollaların həcvi” satirasında rüşvətlə vəzifə sahibi olan Əmiraslan bəyi bir neçə beytlə həcvə çəkib, onun bədxahlıqda, kələkbazlıqda, ev yıxmaqda, hətta Gəncə, Şəki, Şirvanda belə tayı-bərabəri olmadığını özünəməxsus ustalıqla təsvir etmişdir. Onların Əmiraslan bəyi kəskin tənqid etməsi, kəbirli Mehdi bəyi narazı salmış, o, Əmiraslan bəyi müdafiə edərək Abbasqulu bəy adlı şəxslə birlikdə Baba bəyə tənqidi şeir yazmış və bununla da onu hiddətləndirmişdir. Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan B-1369/ 7062 şifrlı cümgün 78^b vərəqində həmin şeirin yalnız mətə bəndi və bu bəndin ardınca Baba bəyin Mehdi bəyə və Abbasqulu bəyə cavab olaraq yazdığı 19 bəndlik müxəmməsi verilmişdir¹.

Baba bəy Şakir həcvlərindən fərqli olaraq dostlarına yazdığı mənzum məktublarında daha ciddi məsələlərə toxunur. O, çəkinmədən, qorxmadan məmləkətinin ədalətsiz çar hakimləri və feodallar tərəfindən xarabazara çevrildiyini dostlarına yazır, zülm olunan xalqın ahu-naləsinin göylərə yüksəldiyini təsirli bir dillə onların nəzərinə çatdırırdı². Qasım bəy Zakir də cavab məktubunda məslək dostunun səsinə səs verərək ölkəni viranəyə çevirən əsl müqəssirləri, çarizmin idarə üsulunu daha qabarıq şəkildə, açıq-açıqla tənqid və ifşa edir.

Q. Zakirlə Baba bəy Şakirin qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrində olduqlarını sübut edən çoxlu faktlar mövcuddur. Bunlardan biri də Baba bəyin məşhur “Ay mədəd” rədifli qoşmasıdır. Akademik Feyzulla Qasımzadə bu şeirlə əlaqədar yazır: “Respublika Əlyazmaları fondunda saxlanılan cümlərdən birində Şakirin “Ay mədəd” rədifli aşiqanə-lirik bir qoşması tapılmışdır. Çox ehtimal ki, bu qoşma Qasım bəy Zakirin eyni rədifli qoşmasının təsiri altında və ya ona cavab olaraq yazılmışdır”³.

Doğrudan da bu şeirin biri digərinə nəzirədir. Ancaq kimin kimə nəzirə yazmasını dəqiqləşdirmək üçün iki tarixi – Baba bəy Şakirin vəfat tarixi və Q. Zakirin göz dustağı kimi Bakıya göndərilməsi tarixini əsas götürmək olduqca vacibdir. Aydın ki, Zakir “Diyari-qürbət” dedikdə Bakını nəzərdə tutmuşdur ki, şair oraya 1850-ci ildə göndərilmişdi. Baba bəyin 1844-cü ildə vəfat etdiyini nəzərə alaraq qətiyyətlə deyə bilərik ki, Baba bəy Zakirə deyil, Zakir Baba bəyə bənzətmə yazmışdır. Biz Baba bəyin Zakirə təsirini təkcə bu şeirdə deyil, Zakirin M.F. Axundzadəyə

¹ Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s. 385.

² Baba bəy Şakir. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən F. Əliyevdir. Bakı: Yazıçı, 1985, s.27.

³ Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, s. 181.

yazdığı mənzuməsində də aydın görürük.

Baba bəy Şakir son dərəcə dindar, sədaqətli bir Allah bəndəsi olmuşdur. O, yalançı din xadimlərinə qarşı həmişə müxalif mövqedə dayanaraq yeri gəldikcə din adından şəxsi mənafeləri üçün istifadə edən hoqqabazları kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Bu baxımdan şairin Şəki alimləri, Qazax arifləri, Ərəş əhli, Bozdağ sakinləri, Ağdaş, Qəbələnin bütün əfəndilərinə və s. ünvanladığı həcvi olduqca maraqlıdır. Baba bəy Şakirin “Seçilmiş əsərləri”ndə bu həcvi “Təriqət şeyxlərinin və onlara uyanların həcvi” başlığı ilə verilmişdir. Şeirinin hansı məqsədlə yazıldığı, kimlərə ünvanlandığı əsərin girişində aydın şəkildə verilir. Ünvanı müəyyənləşdirdikdən sonra şair məktubunu diqqətlə oxuyub “elmi-həqiqətdən” xəbəri olan bir şəxs onə cavab yazmasını xahiş edir. O, bu mənzum məktubunda Ağdaşda həzrəti-Özbək, Şirvanda isə Şeyx Əyyubun yaratdığı təriqəti, onların oyunbazlığını, “möcüzatını”, “əqli kəm” adamların onlara inanıb öz düşüncəsizlikləri, fanatik olmaları üzündən müti əlaltılara çevrilməsini, babilərdən qalma “tuman-tökmə” əməliyyatının yenidən gündəmə gətirilməsi və onun törətdiyi oyunbazlıq nəticəsində əli, qolu sınan insanların iş-gücdən qalmalarını ziyalı yanqısı ilə qeyd edir və bu oyunbazların “yaratdıqları” “cəzb” əməliyyatlarını ələ salaraq onu dananın böyənək tutanda sonucqlamasına bənzədir.

Şair bu cür fırladaqçıların bəd əməllərini ifşa etməklə yanaşı el içində Abdulla əfəndi kimi hörmətə layiq, dini düzgün təbliğ edən müdrik din xadimlərinin də olduğunu söyləyir və insanları belə şəxslərin məsləhətlərinə qulaq asmağa dəvət edir.

Araşdırmalar zamanı Q. Zakirin M.F. Axundzadə arxivində saxlanılan əlyazma divanında Baba bəy Şakirin iki qeyri-mətbu şeirinə təsadüf etdik. Şeirinin hər ikisi ünvanlıdır. Bunlardan biri Qasım bəy Zakirin zarafatla “əmi” deyərək müraciət etdiyi Behbud bəyin oğlu Böyük bəyə, digəri isə yenə də Zakirin dostlarından Kərbəlayi Səfi Valehə ünvanlanmışdır. Q. Zakirin kitabında Böyük bəyə ünvanlanmış iki şeiri var. Həmin şeirlərdən məlum olur ki, Böyük bəy Zakirə təxt və qızılquş bağışlamış, lakin Zakir ərək edərək ondan bir daha təxt, yaxud başqa nəşə almaq məqsədilə bu şeirləri qələmə almışdır. Baba bəyin də Böyük bəyə müraciətlə yazdığı məktub onların dostluğundan xəbər verir. Şeir Böyük bəyə ünvanlansa da, əsl hədəf onların hər ikisinin yaxın dostluq əlaqəsində olduqları Səlah bəy adlı şəxsdir¹.

Baba bəyin Zakir “Divan”ında olan ikinci qeyri-mətbu əsəri Kərbəlayi Səfi “Valeh” təxəllüslü şairə yazdığı həcvidir. Xatırladıq ki, Baba bəy Şakirin mətbu əsərinin son səhifəsində “Natamam parçalar” başlığı altında həmin şeirdən dörd

¹AMEA ƏYİ, M.F.Axundzadənin arxivi, F-2, s.v.418, v.87^b(s.174).

misra verilmişdir.¹ Lakin burada həmin şeir tam şəkildədir. Şəxsi münasibətlər zəminində yaranmış bu həcvlərdə müəyyən tərbiyəvi, nəsihətamiz fikirlər də mövcuddur.

Bütün deyilənlərə yekun olaraq qeyd edirik ki, Qasım bəy Zakirin yaxın dostu və məsləkdaşı Baba bəy Şakir irsinin tədqiqi, araşdırılması bu gün bizi qane etmir. Bu səbəbdən onun əsərlərinin ciddi redaktə olunaraq yeni əlavə və şərhlərlə nəşr edilməsini zəruri hesab edirik.

Qasım bəy Zakirin yaxın münasibətdə olduğu müsirlərindən biri də kəbirli Mirzə Mehdi idi. O, varlı bəy olmaqla bərabər ictimaiyyətdə şair kimi də tanınırdı. Baba bəy Şakir və Qasım bəy Zakirlə şeirləşməsi onun şairlik istedadının olmasından xəbər verir. Mir Möhsün Nəvvab “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində şair Mirzə Mehdi haqqında olduqca qısa məlumat verərək yazır: “Mirzə Mehdi Əli bəy oğlu Sarıçalılı Qarabağ əhlindəndir. Yuxarıda göstərdiyimiz tarixdən təqribən iyirmi beş il əvvəl (təqribən 1868 –ci ildə - R.K) Allah rəhmətinə gedib. Uca boylu, xoşsifət, vüqarlı, zarafatçı və ağıllı bir kişi idi. Şeiri sevərdi, özü də bəzən şeir deyərdi. Mənə dedilər ki, müxtəlif şeirləri var, ancaq mən görməmişəm. Gördüyüm aşağıdakı şeirlərdir ki, yazıram”².

Nəvvab nümunə olaraq Mehdi bəyin Tiflisdən Mirzə İbrahim Səbanın əhvalını Rəhim bəyə yazdığı mənzuməni verir. Bu mənzumədə Rəhim bəydən təmənna edir ki, o, pis vəziyyətə düşmüş Mirzə İbrahim Səbaya da kömək etsin. Zakirin əsərlərində adı çəkilən Mirzə Mehdi məhz bu şəxsdir ki, şair onun ünvanına beş mənzumə yazmışdır. Zakir birinci məktubunu Mirzə Mehdiyə “üyezdni qazini” həcv etdiyi üçün yazmışdır³. Elə ilk bənddə şeirin hansı məqsədlə yazıldığı aydın hiss olunur. O, satirik mahiyyət daşıyan bu şeirin giriş hissəsində Mirzə Mehdiyə nəzakətlə müraciət etsə də, sonrakı bəndlərdə keçmişləri ona xatırladır, ondan icazəsiz bu işə iqdam etdiyinə görə onu ayqıra bənzətməklə tənbiş edir. Sonra şair daha böyük mətləblərə toxunaraq özünə məxsus ədəbi priyomla ürək sözlərini oxuculara çatdırır. Şəxsi xarakter daşıyan bu kiçik məktubunda o, böyük siyasi məsələlərə də toxunur, həmyerli və həmtayfaları olan sarıçalıların qaçıb İrana getmələrinə təəssüf edir və onlara xatırladır ki, İrana fərar etməkdənsə yığılıb Şuşaya gəlsinlər. Çünki “kisələri xali, əyalları ac” olan dövlətdən camaat, xalq “vərəm xəstəsi həkimdən qaçan kimi” qaçmaqdadır. Öz fikrini açıq-aydın söyləməkdən

¹ Baba bəy Şakir. Göstərilən əsəri, s.52.

² Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: Azərb.nəş.,1998, s.58.

³ Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s.492.

çəkinməyən şair bu məktubunda da onun vətəni işğal etmək uğrunda daim mübarizədə olan iki böyük qonşu dövlətə - Rusiya və İrana münasibətini açıq söyləməkdən çəkinməyərək İranın “təqəllübün, yalanın mədəni”, Rusiyanın isə “ədalətli ali dövlət” olduğunu cəsarətlə söyləyir.

Zakirin Mirzə Mehdiyə yazdığı “Əzizim” rədifli mənzumədə də müəyyən giley və narazılıq hissləri yaşanır. Şeirin ümumi məzmunundan məlum olur ki, Zakirin atlarına baxan Mirzə Mehдинin Həsən adlı rəiyyəti ağasına və Zakirə xəyanət edərək onun əmanət kimi tapşırıldığı köhlənlərini gecələr sübh çağına qədər minib çapır və nəticədə onlara qulun saldırır. Buna görə də Zakir Mirzə Mehdiyə tapşırır ki, onu danlayıb təpinsin.

Q.Zakirin bəhs etdiyiniz bu dörd mətbu şeirindən başqa Mirzə Mehdiyə ünvanladığı altmış dörd beytdən ibarət bir mənzuməsi də vardır. Bu mənzumə Mir Mehdi Xəzaninin “Xəyalat məcmuəsi” adlı cüngündə günümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu mənzumə də məişət mövzusunda olub məzmununa görə üçüncü mənzuməni xatırladır.

Əksər müasirləri kimi ədəbi irsi tam şəkildə bizə çatmayan Mirzə Mehдинin əldə olan şeir nümunələri göstərir ki, o, ədəbi ictimaiyyətdə şair kimi tanınsa da, Baba bəy Şakir və Qasım bəy Zakir kimi müqtədir şairlərlə yaradıcılıq əlaqələri yaratsa da, əksər müasirləri kimi peşəkar şair mərtəbəsinə ucala bilməmişdir. Onun yaradıcılığı məişət mövzulu mənzum müşairələr, həcviyyat və sevgi motivli şeirlərlə məhdudlaşmışdır

“Məhəmməd bəy Aşiq” adlı altıncı yarımfəsildə Qasım bəy Zakirin yaxın dostluq və qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqəsində olduğu Məhəmməd bəy Behbud bəy oğlu Cavanşirin həyatı, bədii irsi və müasirləri ilə əlaqəsi tədqiq olunur. İstər XIX əsrdə yaranan təzkirələrdə, istərsə də XX yüzilliyin əvvəllərində ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində şairin adı böyük ehtiramla yad edilir.

Uşaqlıq və gənclik illərində Şuşada yaşamış, orada təhsil almış, ədəbi ictimaiyyətlə qaynayıb-qarışmış M. Aşiqin dostları arasında Zakirin xüsusi yeri olmuşdur. Qasım bəy Zakir həm Məhəmməd bəylə, həm də onun kiçik qardaşı Böyük bəylə ailəvi dost və yaxın qohum idilər. Zakirin Məhəmməd bəyə dörd, Böyük bəyə isə üç şeir həsr etməsi onların çox yaxın olmalarını təsdiq edir.

Zakirin Məhəmməd bəyə qəzəl janrında yazdığı “Göndərdim” rədifli birinci şeirində şair təhfiyə olaraq Məhəmməd bəyə göndərdiyi qızılquş cürəsini vəsf edir. İkinci mənzuməsinin ilk bəndindən hiss olunur ki, bu, Məhəmməd bəyin ona yazdığı mənzuməyə cavab olaraq qələmə alınmışdır.

Q.Zakirin Məhəmməd bəy Aşiqə yazdığı şeirlərindən biri də doqquz bənddən ibarət mənzuməsidir. Şair bu mənzuməsinə də Məhəmməd bəyin ona ünvanladığı məktubuna cavab olaraq yazmışdır. Məhəmməd bəy

məktubunu “Qasım”, Zakir isə cavab məktubunu “Məmməd” rədifli ilə yazmışdır. Bunların hər ikisinin biri-birinə heç bir epitetlə öz adı ilə müraciət etməsi bir daha təsdiq edir ki, onlar uşaqlıq illərindən dost olmuşlar.

Məhəmməd bəy Aşıqin əlimizdə olan şeirləri özünün yüksək sənətkarlığı, məna və məzmunu, strukturu, qafiyə sistemi və digər məziyyətləri ilə sübut edir ki, o, ustad sənətkarlardan biri olmuşdur. Lakin keşməkeşli həyatı, məcburi olaraq bir neçə dəfə yaşayış yerini dəyişməsi, müxtəlif təqib və təzyiqlərə məruz qalması nəticəsində şairin növrəqı pozulmuş, əsərlərinin çoxu it-bata düşmüş, bəlkə də ictimai-siyasi mövzuda olduğu üçün gizlədilmiş və günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Məhəmməd bəyin “hər qisim əşarı və qafiyəsindən başqa bir çox qəzəliyyəti” olmasını gözləri ilə görən Fəridun bəy Köçərlinin “onları bəzi səbəblərə görə zikr etməyi münasib görməməsi” də “bəlkə”lərə, ehtimallara qol-qanad verir.

“Zakirin dostları və məsləkdaşları” adlı üçüncü fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. **“ Zakirin tarixçi müasirləri”** adlı birinci yarımfəsildə Mirzə Adıgözəl bəy, Məzə Camal Vəzirov, Mir Mehdi Xəzani, Rzaqulu bəy, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Yusif , Baharlı kimi dövrün tanınmış tarixçilərindən, onların yazdıqları ilk “Qarabağnamə”lərdən bəhs olunur. Bunların hər biri bilavasitə Zakirlə əlaqədar adamlar idi. Zakirin əsərlərində adları hörmətlə yad edilən Mirzə Camal və Mirzə Adıgözəl bəy Zakirlə dost və sirdaş idilər. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Qasım bəy Zakir haqqında dəyərli xatirələrini yazmış, Mirzə Yusif Qarabaği 1856-cı ildə Təmirxanşürada çap etdirdiyi “Məcmuəyi-divani-Vaqif və müasirini-digər” kitabında Zakir şeirlərindən nümunələr vermiş, Baharlı “Əhvalatı-Qarabağ” əsərində Zakirin qardaşı oğlu Behbudun çarizmə qarşı qaçaqçılıq mübarizəsinə geniş yer ayırmışdır.

Qasım bəy Zakirin keçdiyi mürəkkəb mübarizə yolunu, keşməkeşli həyatlarını öyrənmək baxımından bu əsərlər vacib mənbə hesab olunur və buna görə dissertasiyada həmin mənbələr haqqında ətraflı məlumat verilir.

“Cəfərqulu xan Nəva” adlı ikinci yarımfəsildə dövrünün tanınmış şəxslərindən olan şair, hərbi və ictimai xadim, İbrahimxəlil xanın nəvəsi Cəfərqulu xanın keçdiyi həyat yolu, ədəbi fəaliyyəti, müasirləri, o cümlədən əmizadəsi Qasım bəy Zakirlə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri tədqiq olunur. İndiyə qədər tədqiqatçılar bu məsələyə birtərəfli yanaşmış, Cəfərqulu xan Nəvanı zülmkar, bədxah, qaniçən adam kimi təqdim etmişlər. Əslində, Cəfərqulu xan, deyildiyi kimi, zülmkar, “çoxlarını çörəyə möhtac qoyan”, “işləri qan olan”... “qatili-imam” deyil, vətəninə dar günündə onun harayına çatan, aralarında hakimiyyət uğrunda ölüm-dirim

mübarizəsi gedən əmisi ilə şəxsi münasibətlərini bir kənara qoyub birlikdə xalqı sakitləşdirməyə, onları növbəti fəlakətdən – vəhşi rus gülləsinə tuş gəlməkdən xilas etməyə çalışan bir şəxs idi.

Cəfərqulu xan İbrahimxəlil xanın böyük oğlu, hələ sağlığında xanlığa vəliəhd təyin edilmiş Məhəmmədhasən ağanın oğludur. Məhəmmədhasən olduqca ağıllı, mərd və cəsur bir şəxs idi. Xan onun şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə alaraq, özünə vəliəhd təsdiq etdirmişdi. Lakin xan olmaq Məhəmmədhasən ağaya nəsib olmadı. O, 1805-ci il noyabr ayında təxminən 40-45 yaşlarında vəfat etdi. Bu hadisədən sonra İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti nəvəsi Cəfərquluya deyil, üçüncü oğlu Mehdiquluya vəsiyyət etməsi böyük münaqişəyə səbəb oldu. Cəfərqulu xan hakimiyyət uğrunda mübarizəsini ömrünün axırına qədər davam etdirdi.

Cəfərqulu xan haqqında mənfi fikrin formalaşmasında Zakirin M.F.Axundzadəyə yazdığı şeirlər mühüm rol oynamışdır. Tədqiqatçı alimlər Zakir-Nəva-Axundzadə münasibətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışsalar da, müəyyən məqamlarda birtərəfli mülahizələr yürütmüş, Nəvanı Zakirə əvvəl dost, sonra düşmən kimi qələmə verməyə çalışmışlar¹. Lakin bizim fikrimizcə, bu, belə deyil və qətiyyətlə demək olar ki, 1849-cu ilə qədər onların bir-birinə yazmış olduğu şeirlər zarafat həddini keçməmişdir².

Cəfərqulu xanın mütərəqqi ruhlu bir şəxs olmasını sübut edən faktlardan biri də onun Mirzə Fətəli Axundzadə ilə yaxın dostluğu idi. M.F.Axundzadə Cəfərqulu xana olduqca isti münasibət bəsləmiş və onunla yaxın dostluq əlaqəsi yaradaraq özünün mütərəqqi ideyalarını, xüsusilə əlifba siyasətini həyata keçirmək üçün onun imkanlarından istifadə etməyə cəhd göstərmişdir. Onların ilk tanışlığı təqribən qırxıncı illərin ikinci yarısında baş vermişdir. Əldə olan bəzi məlumatlara görə Mirzə Fətəlinin Qarabağa ilk səfərləri məhz həmin illərə təsadüf edir. Bu tanışlıq sonralar daha da möhkəmlənərək dostluğa çevrilmişdir. Bizim fikrimizcə, Cəfərqulu xanın bir müddət Rusiyada yaşaması, onun rus dilini bilməsi, rus mədəniyyətindən xəbərdar olması bu iki şəxsin dostluq əlaqələri üçün başlıca zəmin yaratmışdır. Cəfərqulu xanda olan bu keyfiyyətləri nəzərə alan Axundzadə onunla dostluğun binasını qoymuş və Qarabağ regionunda arxalandığı ən etimadlı şəxs kimi onu seçmişdir. Mirzə Fətəlinin əlimizdə olan ona ünvanlanmış üç, Cəfərqulu xanın isə ona yazdığı bir məktubu mötəbər sənəd kimi yuxarıda deyilənləri təsdiq edir. Onu da qeyd edək ki, araşdırmalar zamanı Cəfərqulu xanın M.F. Axundzadəyə ünvanladığı daha bir şeirinə təsadüf etdik. Bu Axundzadənin arxivində F-2 s. v. 174 şifri ilə

¹Məmmədov B. Nəvanın şair qohumları. Bakı: Yazıçı, 1992, s.30.

²Raqub Kərimov. Qasım bəy Zakir və müasirləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 89-137.

mühafizə olunan on dörd beytdən ibarət sırf məişət mövzusunda, məsnəvi şəklində yazılmış mənzum məktubdur. M.F.Axundzadənin arxivində Cəfərqulu xanın Nəzər ağa adlı şəxsə ünvanladığı doqquz bənddən ibarət mənzumə¹, eləcə də həmin şəxsin Cəfərqulu xana yazdığı on altı bənddən ibarət cavab məktubu² saxlanılır. Onu da qeyd edək ki, arxivdə Nəzər ağanın Cəfərqulu xana ünvanladığı iyirmi doqquz bənddən ibarət ikinci bir mənzuməsi³ də mövcuddur.

M.F.Axundzadə Cəfərqulu xanla yaxın dostluq əlaqəsi yaratmış, dövrü üçün yasaq sayılan bəzi məsələləri həll etməkdə ondan kömək diləmişdi. O, birinci növbədə ən böyük arzusu olan əlifba məsələsini ortaya atmış, Cəfərqulu xanın vasitəsi ilə onu Qarabağda həyata keçirmək istəmişdir. Lakin Qarabağda böyük nüfuz sahibi olan Cəfərqulu xan bu işdə ona kömək edə bilməmişdir. Onların mollalardan şikayət etməkdən savayı əllərindən heç nə gəlməmişdi.

Ümumiyyətlə, Axundzadənin Cəfərqulu xana yazdığı məktublardan onların arasında səmimi dostluq münasibətləri, qarşılıqlı iş birliyi və möhkəm inam olduğu aydın şəkildə görünür. Bu dostluğun nə zaman və haradan başladığını söyləmək çətinidir. Lakin bizim fikrimizcə, bu dostluğun kökündə onların dünyagörüşü, məslək birliyi, hər ikisinin rus mədəniyyətinə rəğbəti və mütərəqqi təfəkkür tərzinə malik olmalarıdır. Əgər belə olmasaydı, Axundzadə kimi qürurlu bir şəxsiyyət onu özünə dost seçməz, daima onun məktubunun intizarında olmazdı.

“Mirzə Fətəli Axundzadə” adlı dördüncü yarımfəsildə XIX əsr ədəbiyyatımızın, ictimai fikir tariximizin formalaşmasında böyük xidmətləri olan Mirzə Fətəli Axundzadənin başda Qasım bəy Zakir olmaqla Qarabağ ədəbi mühitinin istedadlı nümayəndələri ilə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələri tədqiq olunur. M.F. Axundzadənin mühüm dövlət aparatında çalışması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ən həssas və narahat bölgəsi olan Qarabağa xüsusi diqqət yetirməsi təbii idi. Araşdırmalar göstərir ki, əsasən xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar Mirzə Fətəli dəfələrlə Qarabağda olmuş, ünsiyyət qurduğu insanlarla (əsasən ziyalılarla) möhkəm dostluq əlaqəsi yaratmışdır. Ədibin bədii əsərlərində Qarabağ elatının məişətini, həyat tərzini ən xırda detallarına qədər dəqiq verməsi də onun bu regionda dəfələrlə olması və hətta müəyyən müddət bu insanlar arasında yaşamasından xəbər verir. Akademik Feyzulla Qasımzadə yazır: “40-cı illərdə o, (Axundzadə – R.K.) məşhur şair Qasım bəy Zakirin şeirləri ilə dərindən maraqlanır və nəzmən onunla yazışmağa başlayır ki, bu yazışma onların arasında şairin ölümünə qədər davam edir”⁴

¹ AMEA ƏYİ, F-2, s.v.174.

² *Yenə orada*, 443/2

³ *Yenə orada*, 433.

⁴ Qasımzadə F. Göstərilən əsəri. s.270.

Onların arasında yaranan yaradıcılıq əlaqələri sonralar inkişaf edərək əqidə-məslək birliyinə çevrilmiş və yaxın dost, məsləkdaş olmaları üçün zəmin yaratmışdır. M.F. Axundzadənin Zakirə “Ata”, Zakirin isə ona “Əziz övlad” (fərzəndi-əziz) deyərək müraciət etməsi bu yaxınlığın ən bariz nümunəsidir. O, Zakirə olan məhəbbətini təkcə sözdə yox, əməldə də təsdiq edərək onun təqiblərdən mühafizə olunması, fiziki cəhətdən məhv edilməsinin qarşısını almaq yolunda əlindən gələni etmişdir.

Hadisələrin şahidi olan tarixçi Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu yazır: “Rəhim bəy Uğurlubəyov Mirzə Fətəli Axundovun tədbir və tövsiyəsi ilə yazılan ərizələrlə bərabər Peterburqa gedərək çalışdı. Mirzə Fətəli də ərizələrin məzmunlarına müvafiq hərəkət ilə nəhayət sərdarı inandıraraq Zakiri xilas etdirdi...”¹.

Q. Zakirin M.F.Axundzadənin arxivində saxlanan və bəzi elmi mənbələrdə divan adlandırılan külliyyatını XIX əsrin 40-cı illərində şuşalı katib-xəttat Əbdüllətif Kəlbəli oğlu köçürmüşdür. Bu əsərləri M.F.Axundzadə özü Zakirdən alaraq çapa hazırlamağa başlamış və onların üzərində müəyyən redaktə işi aparmış, ona “Nəzm və nəsr haqqında” adlı müqəddimə yazmışdır.

M.F.Axundzadə “Divan”da olan şeirlərin hamısını deyil, yalnız bir hissəsini redaktə etmiş, külliyyatın haşiyələrində rast gəlinən şəxs adları barədə müxtəsər məlumat vermiş, “Divan”ın cildinin iç tərəfində öz dəst-xəttilə həmin kitabı çapa hazırlamaq üçün özünün fikirləşib həyata keçirmək istədiyi tərtib prinsiplərini qeyd etmişdir.

M.F. Axundzadə Zakirin əsərlərinin toplanması, tərtibi və nəşri ilə bağlı gördüyü işlərlə yanaşı, onun təbliği ilə də ciddi məşğul olmuşdur. Məhz onun sayəsində Zakirin ilk mətbu əsəri (“Fərzəndi-əziz”) dövrün ən mötəbər mətbu orqanı olan “Kavkaz” qəzetində nəşr olunmuşdur. A. Berjenin 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi “Məcmueyi-əşəri-şüərayi-Azərbaycan” əsəri də M.F.Axundzadənin birbaşa köməyi və tövsiyəsi ilə ərsəyə gəlmişdi. A.Berjeyə lazımı materialları da M.F.Axundzadə vermişdi.

Qasım bəy Zakirin Mirzə Fətəli Axundzadə ilə dostluq əlaqələri şerti olaraq 1849-cu ildən sonra ikinci mərhələyə keçir. Heç bir günahı olmadan həbs olunmaq təhlükəsi ilə üzləşən Zakir son ümid yeri kimi Axundzadəyə müraciət edərək ondan kömək istəyir. Axundzadə Zakirin düşdüyü bələdan xilas olması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Zakirin Axundzadəyə ünvanladığı məktublardan onların artıq əllinci illərdə çox yaxın olmaları aydın hiss olunur².

Beləliklə, Zakirin Axundzadəyə yazdığı mənzum məktublardan məlum

¹ Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. Göstərilən əsəri, s.218.

² Rzaqul Kərimov. Göstərilən əsəri, s.138-160.

olur ki, onun yaratdığı satirik şeirləri özünün məna və məzmununa görə fərdi deyil, ictimai məzmun kəsb edir. Bu şeirlərdə Axundzadənin diqqətini çəkən, onu Zakirə bağlayan əsas cəhət şairin əsərlərində realizmin olması idi. Faktlar göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, realizm bir ədəbi cərəyan kimi Qarabağ ədəbi mühitinə nüfuz etmiş, ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında az da olsa özünü göstərmişdir.

“İsmayıl bəy Qutqaşınlı” adlandırılan dördüncü yarımfəsildə

Zakir – Qutqaşınlı münasibətləri tədqiq olunur. Qasım bəy Zakirin külliyyatında olan iki şeir onun İsmayıl bəy Qutqaşınlı ilə də dostluq əlaqəsində olmasından xəbər verir. Bəzi mülahizələrə görə onlar 1830-cu ildə Cəfər-Balakəndə baş verən üsyanın yatırılması əməliyyatında iştirak edərkən tanış olmuşlar. Təbii ki, Rusiyada hərbi təhsil almış, 35 il rusların yanında hərbi xidmətdə olmuş, Rusiya-İran (1826-1828) və Rusiya-Türkiyə (1828-1829) müharibələrində iştirak etmiş general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınlı xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən çoxlu sayda azərbaycanlı hərbiçilər və döyüşçülərlə tanış olmuş, onlarla ünsiyyət bağlamışdır. Çox güman ki, hələ Zakirlə tanış olmazdan öncə İsmayıl bəy onun yaxın qohumları Rus-Türk müharibəsində böyük şücaət göstərmiş və bu şücaətinə görə böyük rus şairi A.S.Puşkinin diqqətini cəlb etmiş Fərhad bəy və Fərəculla bəylə tanış olmuş, onlarla dostluq və həmkarlıq etmişdir. Onların əlaqələrinin möhkəmlənməsində M.F.Axundzadənin də böyük rolu olmuşdur. Məlumdur ki, M.F.Axundzadə “Rusiya coğrafiya cəmiyyəti qafqaz şöbəsi”nin üzvü (1851-ci ildə), İ.Qutqaşınlı isə həmin cəmiyyətin həqiqi üzvü idilər və onların arasında olduqca xoş münasibət hökm sürürdü. Onların hər ikisi Zakirin başına gətirilən müsibətlərdən xəbərdar idilər. Digər dostları kimi, Zakir özünə dost bildiyi İsmayıl bəy Qutqaşınlıya da müraciət edərək ondan kömək istəyirdi. Bu münasibətlə “Mədəd” rədifli mənzum məktubunu yazır və dəqiq bilir ki, İsmayıl bəy əsilli-nəcabətli bir ailənin övladı olduğu üçün dar ayaqda ona köməyini əsirgəməyəcəkdir.

Zakirin İsmayıl bəyə yazdığı bu mənzumə ilə Mirzə Fətəliyə yazdığı məktublar arasında oxşar, üzvi bir məna əlaqəsi olsa da, üslub baxımından biri-digərindən fərqlənir: Axundzadənin ünvanına yazdığı məktublar satirik, Qutqaşınlının ünvanına yazdığı məktublar isə lirik üslubi səciyyə daşıyır.

Qasım bəy Zakirin 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərində çarizm tərəfindən bir sıra işkəncələrə məruz qalmasına baxmayaraq, onun Xındırstan kəndi mülkiyyət hüququnu ləğv edə bilmədilər. Bizim fikrimizcə, bu işdə İsmayıl bəyin ona böyük köməyi olmuşdur. (1859-cu il zəlzələsinə qədər quberniya mərkəzi Şamaxı şəhəri idi. Sonra mərkəz Bakı şəhərinə köçürüldü. Qarabağ ərazisi, o cümlədən Kəbirli nahiyəsinə tabe

olan Xındırstan kəndi də bundan sonra Yelizavetpol quberniyası tərkibinə daxil edildi). Xatırladıq ki, o zaman Şamaxı quberniyası üzrə xəlisə torpaqlarını müəyyənləşdirən, eləcə də bəylərin qanuni hüquqlarını müəyyən edən komissiyaanın işinə 1851-ci ildən general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşanlı rəhbərlik etmişdir.

“Zakirin rus və gürcü dostları” adlı beşinci yarımbaşlıqda şairin həyatda rastlaşdığı, və dostluq münasibəti yaratdığı insanlarla münasibəti tədqiq olunur Qarabağ elatında böyük nüfuz sahibi olan Qasım bəy Zakirin vəzifəsindən, ictimai mənsəyindən, mövqeyindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, çoxlu sayda rus, gürcü, ləzgi, osetin dostları olmuşdur. Zakir qeyri millətlərə, xüsusilə rus millətinə həmişə rəğbət bəsləmiş, onlarla xoş münasibətdə olmuş, əsərlərində rus dövlətinə, onun nümayəndələrinə ehtiramla yanaşmışdır. Onun dostluq əlaqəsi yaratdığı şəxslərdən biri də milliyyətçə rus olan Aleksandr Mixayloviç Miklaşevski (1796-1831) idi. O, mütərəqqi ruhlu ziyalı, tanınmış zabit idi. A.Miklaşevski dekabristlər hərəkətinə rəğbət bəsləmiş, 1825-ci ildə Peterburqda baş vermiş dekabr üsyanının iştirakçılarından biri olmuşdur. Gənc olmasına baxmayaraq o öz şücaəti sayəsində “qara polkovnik” adı ilə məşhur idi. Təsədüfi deyildir ki, dekabrist yazıçı Bestujev-Marlinski onun müxtəlif döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaəti böyük məhəbbətlə qələmə almışdır.

1829-1831-ci illərdə Cənubi Dağıstanda – Cüm-kəskənddə dağlıların üsyanını yatırmaq A.Miklaşevskiyə həvalə edilmişdi. O, Şuşadan göndərilmiş 42-ci yeger polkuna rəhbərlik edirdi. Bu polka daxil olan Qarabağ atlıları sırasında Zakir də var idi. O, şəxsən iştirak etdiyi bu əməliyyatda Miklaşevskinin göstərdiyi şücaətin canlı şahidi olmuş və bu səfəri ilə bağlı təəssüratını sonralar yaxın dostu Baba bəy Şakirə yazdığı “Car müqəddiməsi” adlı şeirində müfəssəl şəkildə şərh etmişdir. İyirmi üç bənddən ibarət olan bu mənzumənin yeddi bəndi Miklaşevskinin igidliyinə həsr olunmuşdur. İşğalçı ordunun zabiti olmasına baxmayaraq, Miklaşevski azərbaycanlılara, onların yaşadıkları məkana dərin rəğbət bəsləyirdi. Onun 1831-ci il dekabrın birində Çimkəskənddə ağır yaralandığı zaman son nəfəsində Şuşada dəfn olunmasını vəsiyyət etməsi bu torpağa olan məhəbbətinin bariz nümunəsidir.

Qasım bəy Zakirin dostları sırasında Şamaxı qubernatoru Mixail Petroviç Kolyubakinin də xüsusi yeri var. Şairin onun ünvanına göndərdiyi məktub¹ eyni zamanda başqa xalqların qabaqcıl adamlarına etimadının gözəl nümunəsidir. Şikayət xarakterli bu mənzum məktubunda şair özünə

¹ Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s. 499.

dost hesab etdiyi Kolyubakinə başına gətirilən müsibətləri bir-bir şərh edir, bu dövltədə əsl cinayətkarın əmin-amanlıqla evində oturduğunu, günahsız insanların isə kiminsə törətdiyi cinayətin qurbanı olaraq cəza çəkdiyini böyük təəssüflə qeyd edir. O, bundan qabaq heç olmasa hərbi tribunalın olduğunu və komendantlıq dövründə bu kimi məsələlərin ədalətlə həll edildiyini, indi isə Tarxanov kimilərinin yeni qanun icad etdiklərini böyük istehza ilə Kolyubakinə çatdırır.

Qasım bəy Zakirin Axundzadəyə göndərdiyi “Səndən” rədifli mənzum məktubunda gürcü şairi, hərbi və ictimai xadim İlya Orbelianinin də adı çəkilir. Bununla yanaşı o, İ.Orbelianiyə mənzum məktub da yazmışdır¹.

Zakirin böyük səmimiyyətlə yazdığı bu məktub onların arasında səmimi bir ünsiyyətin olduğundan xəbər verir. Şair onun etdiyi təmənnasız hörməti, oğluna və qardaşı oğluna göstərdiyi qayğını unuda bilmir, gürcü ziyalılarından bu xeyirxah əməlini yüksək qiymətləndirir, bu alicənablıqdan bütün Qarabağ əhlinin də xəbərdar olduğunu fəxarətlə ona çatdırır.

İlya Orbelianinin qardaşı Qriqol Zuraboviç Orbeliani (1804-1883) demokratik fikirli şəxs idi və gürcü dvoryanlarının çarizm əleyhinə 1832-ci il qəsdində iştirak etdiyi üçün sürgün edilmişdi. Az sonra o, Şeyx Şamilə qarşı yürüşlərdə iştirak edib general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdü. Orbeliani qardaşları eyni zamanda gürcü ədəbiyyatında romantizmin banilərindən hesab olunurlar. Onların hər ikisi Azərbaycan dilini bilmiş, aşiq poeziyasının, Azərbaycan musiqisinin pərəstişkarları olmuşlar. Q. Zakirin vəfatından sonra Q. Orbeliani Tiflisin general-qubernatoru təyin olunmuşdur (1860). Orbelianilər M.F. Axundzadə ilə də dost olmuş onun yaradıcılığına ehtiramla yanaşib yüksək qiymətləndirmişlər².

İlya və Qriqol Orbelianilər Qarabağda, Qubada, Şamaxıda olmuş, xalqımızın həyat və məişəti ilə yaxından ünsiyyət bağlamışdılar. David Qorqanişvili Qriqol Orbelianiyə məktubunda yazır: “Sən toyda sazəndələrə çargah çaldırıb səni yad etməyi xahiş edirsən. Bil ki, biz heç vaxt səni unutmuruz, nəinki sazəndə, hətta keşişlər belə oxuyanda. Mənimlə Mirzəcan çargah sifariş edib qulaq asırıq”³.

Bu faktın özü Azərbaycan dili və musiqisinin XIX əsrdə bütün Qafqazda, eləcə də onun inzibati mərkəzi sayılan Tiflisdə aparıcı rol oynadığını sübut edir. Xalqımızın mənəvi sərvəti olan bu dilin qüdrəti onda idi ki, özünün axıcılığı, zənginliyi və qəlbəyatımlığı ilə hətta mənfur

¹Qasım bəy Zakir. Göstərilən əsəri, s. 483.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, VII c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1987, s.364.

³ Gürcüstan EA Əlyazmalar İnstitutunun Arxivi, F-155, s.291.

erməniləri belə cəlb etmiş, onlara doğma ana dillərini unutturmuş və hegemon dil olduğunu sübut etmişdir. Zakiri də qeyri millətlərdən olan dostlarına sevdiren onun şəxsi keyfiyyətləri ilə yanaşı, həm də çeşmə suyu kimi təmiz olan ana dilini mükəmməl bilməsi və onu ən yüksək səviyyədə təqdim etmək məharətinə malik olması idi.

“XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti və Zakir” adlanan dördüncü fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. **“Qasım bəy Zakir ədəbi varis və novator şair kimi”** adlı birinci yarım-fəsildə şairin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeri və rolu, onun klassik irsə münasibəti, klassik şeir ənənələrindən bəhrələnmə dərəcəsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, Zakiri digər müasirlərindən fərqləndirən başlıca cəhət dövrün ictimai mənzərəsini həmişə diqqət mərkəzində saxlaması, bu mənzərəyə öz prizmasından baxaraq qavradığı və duyduğu kimi bütün reallıq və gerçəkliyi ilə onlara yeni məzmun, yeni ideya-sosial mündəricə bəxş etməklə oxucusuna çatdırılmasından ibarət idi. Zakirin uğur qazanmasının əsas səbəbini isə onun xalq danışığı dilinə və el ədəbiyyatına olan sonsuz məhəbbətində axtarmaq lazımdır. Təbii ki, bu şeirlər klassik aşiq şeirlərinə bənzəsə də, özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətlərlə ondan köklü şəkildə fərqlənirdi. Onları bir araya gətirən dilin sadəliyi, bədii təsvir və tərənnüm yaxınlığı olsa da, unutmayaq olmaz ki, aşıqlardan fərqli olaraq Zakir həm də klassik şeir ənənələrindən qədərincə bəhrələnərək ondan əxz etdiyi bəzi tərkib və ifadələri, bədii təsvir və ifadə vasitələrini heca vəznində yazdığı şeirlərinə gətirmiş və bununla da orijinal sənət əsərləri yarada bilmişdir. Bütün hallarda o, öz fərdi üslubunu nümayiş etdirməklə yanaşı, özünəməxsusluğunu, milli ruhunu saxlaya bilmişdi. Zakir şeirinin uğurunu da məhz burada – milli ruh və şifahi xalq ədəbiyyatına bağlılıqda axtarmaq lazımdır.

Zakir irsindən bəhs edən bir sıra tədqiqatçılar bəzən yanlış olaraq onun şifahi xalq yaradıcılığından daha çox Vaqif ənənələrindən qidalandığını iddia edirlər. Onlar Vaqif və Zakir şeirlərini müqayisə etməklə hər ikisinin yaradıcılığında oxşarlıq axtarır və çox zaman bunu Zakirin Vaqif irsindən birbaşa bəhrələnməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirməyə çalışırlar. Lakin Zakirin istər klassik üslubda, istərsə də aşiq şeiri tərzində yazdığı əsərlər heç də Vaqifin şeirlərindən zəif olmamış, əksinə, hətta bəzi məqamlarda, xüsusilə ictimai motivli şeirlərində üstünlük də nümayiş etdirmişdir. Zakir də, Vaqif də xalq yaradıcılığından, aşiq ədəbiyyatından eyni dərəcədə qidalandıqları üçün yaradıcılıqlarında oxşar cəhətlər çoxdur. Lakin fərqli cəhətlər də kifayət qədərdir: Vaqif daha çox gözəlin xarici görkəmini təsvir etdiyi halda, Zakir məşuqəsinin daxili aləmini, psixoloji dünyasını tərənnüm etmişdir. Zakir novator şair olaraq lirikaya dövrün ədəbi tələbləri mövqeyindən yaradıcı münasibət bəsləmiş, bədii təsvir vasitələrini,

məcəzlar sistemini milliləşdirməyə, xəlqiləşdirməyə ciddi səy göstərmişdir. Şairin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alan alimlərimiz onun Vaqifdən də irəli getdiyini, Azərbaycan şeir dilini sadələşdirməkdə, xəlqiləşdirməkdə fəvqəladə novator xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər.¹

Mirzə Fətəli Axundzadə Zakir poeziyasını yüksək qiymətləndirərək onun yaradıcılığındakı fərqləndirici cəhətləri də çox gözəl səciyələndirmişdir. O, quru nəzmçiliyi “yavan nəzm” adlandırmış və özləri haqda müştəbeh olan belə nəzm “sənətkarlarını” kəskin tənqid etmişdir. Zakir şeirində M.F. Axundzadəyə xoş gələn mənə və forma gözəlliyi olmuşdur. Bu iki keyfiyyəti Zakirin şeirlərində gördüyü üçün onun yaradıcılığını Vaqifdən fərqləndirmiş və hətta üstün tutmuşdur: “Bu iki şəxsin də biri-birindən fərqi budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəm ərsəyə gəlib bu fəndə Qasım bəyə nisbətən rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir, mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur”². Daha sonra ədib şairin poeziyasında olan bu xüsusiyyətləri izah edərək yazır ki, Zakir sanki şeirlərində müraciət etdiyi şəxslə, eləcə də sevgilisi ilə söhbət edir və bu söhbəti dinləyən hər bir kəs ona valeh olmaya bilmir. Çünki o baş vermiş hadisəni, müasirlərinin əhval-ruhiyyəsini, qocanı, cavanı öz hallarına uyğun elə təsvir edir ki, insan bu realıqdan vəcdə gəlib ondan zövq alır. Ona görə də Zakirin şeirləri bənzərsizdir və yalnız Zakirin şeirlərini “oxuyanda müstəmə inana bilir ki, şeir vaqeən ləzzətə bais olmuş”³.

Qasım bəy Zakir qəzəl, qəsidə və epik şeirlərini əruz vəznində, klassik üslubda, qoşma və gəraylılarını isə heca vəznində, xalq şeiri tərzində yazırdı. O da digər müasirləri kimi klassik üslubda yazdığı şeirləri ilə ustad Füzulinin poetik ənənələrini davam etdirir, saf, təmiz məhəbbətin füsunkarlığını insanın əbədi gözəlliyi kimi təqdim edir, heca vəznində yazdığı şeirlərdə olduğu kimi, qəzəllərində də keçici kədərlə şad, dünyəvi yetkinlikdən bəhrələnən nikbin ruhu vəhdətdə götürürdü. Bu qəzəllərin lirik qəhrəmanı olan həqiqi aşiq bir tərəfdən məşuqəsinin cövrü-cəfasından, sevgi uğrunda çekdiyi əzab və izzirablardan acı-acı şikayətlənib sızlayır, digər tərəfdən isə bu psixoloji sarsıntılardan həzz alır, sevgilisinin “vüsəl”i ilə xoşbəxt olacağına inanır və nəticədə bu inam onu ruhən bütövləşdirir, əhdində dönməz edir. Beləliklə, Zakir öz qəzəllərində lirik şeirin əzəli mövzusu olan məhəbbətin ülviliyinə inam doğurur, onu dərinləşdirir və bununla şeirin bədii keyfiyyətini yüksəldir. Bu xüsusiyyətinə görə Zakir böyük

¹Dəmirçizadə Ə. Zakirin dili haqqında // Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1935, 18 mart .

²Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1988, s.181.

³Yenə orada. s.181.

ustad Füzuliyə yaxınlaşır. Lakin Zakirin qəzəlləri Füzuli qəzəllərindən deyim tərzü və sadəliyi ilə fərqlənir. Zakirin qəzəlləri Füzuli qəzəllərinə nisbətən asan başa düşülür. Buna baxmayaraq Zakirin qəzəllərində də çoxlu ərəb-fars tərkibli sözlər, ifadələr işlədilmişdir.

Zakir Füzuli şeiri ənənəsinə sadıq qalaraq qəzəllərində vəzn və qafiyələrin ahəngdarlığına, sözlərin misralar içərisində sərrast düzəlməsinə, hər sözün öz yerində işlədilməsinə, mənalı təşbeh və istiarələrdən istifadə edilməsinə əhəmiyyət vermiş, bununla şeirin məzmun zənginliyinə və formaca gözəl çıxmasına cəhd göstərmiş, ən başlıcası isə işlənmiş formaya yeni məzmun gətirmişdir. O, novator şair olduğu üçün təkcə Füzulinin deyil, ümumiyyətlə, klassiklərin yaradıcılığına müraciət etdikdə onların əsərlərində yenilik axtarışlarında olmuş, hətta onların məşhur beytlərindən istifadə edərək oxucusuna çatdırmaq arzusunda olduğu məqsəd və məramını həmin beytlərin oxşar şəkili misralarının tərkib hissələrinə daxil edir və qəzəlinin məzmun keyfiyyətindən deyil, formasından istifadə edərək yeni məzmunlu, yeni ruhlu şeirlər yazmışdır. Təbii ki, Zakirin novatorcasına yaşatdığı bu ənənə istər müasirləri, istərsə də gələcək şairlər, xüsusilə də böyük satirik M.Ə. Sabir üçün nümunə olmuşdur.

Zakirin qəzəllərində olan nikbin ruhu nəzərə alan M. Nəvvab, M. Müctəhidzadə, F. Kəçərli onun qəzəllərinə yüksək qiymət vermiş və hətta bəzi məqamlarda bu nümunələri Füzuli qəzəllərinə bərabər tutmuşlar. Bu tərif, əlbəttə, Zakir şeirlərinin poetikası, nikbin ruhu ilə bağlıdır. Qəzəllərin bədii siqlətinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə bu nümunələr Füzuli qəzəllərinin müqabilində nisbətən zəif görünür. Lakin buna baxmayaraq Zakirin qəzəllərinin də özünəməxsus gözəlliyi, bədii çəkisi, orijinallığı vardır.

“Qarşılıqlı bədii yaradıcılıq və nəzirəçilik ənənələri” adlı ikinci yarımfəsildə vahid ədəbi prosesin təşəkkülü və formalaşması üçün ayrı-ayrı regionlarda mövcud olan ədəbi mühitlərin əlahiddə deyil, qarşılıqlı, əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsindən və digər dövrlərə nisbətən XIX əsrdə bu əlaqələrim daha da güclənməsindən bəhs olunur. Azərbaycan ərazisində mövcud olan xanlıqlarda yaşayan ayrı-ayrı məşhur, yaxud müəyyən qədər tanınan şairlərin, söz, sənət adamlarının biri-biri ilə müşairələr təşkil etməsi, yaradıcılıq əlaqəsi yaratması bu prosesin başlıca şərtlərindən idi. İstər Qasım bəy Zakir, istərsə də ona qədərki şairlərin hər biri istisnasız olaraq özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış klassiklərin əsərlərini dərindən mütaliə edib öyrəndikdən sonra onlardan öz qəlbinə, ruhuna yaxın olanlarına nəzirə yazmış və bununla da həm özlərində yaradıcılıq vərdişləri yaratmış, həm də həmin sənətkarların ədəbi ənənələrini poeziya aləmində yaşadaraq gələcək nəsəyə erməyən etmişlər. Bu xüsusiyyət tarixin müəyyən

mərhələsində deyil, bütün dövrlərdə mövcud olduğu üçün onu nəzirəçilik kimi yox, ədəbi yaradıcılıq kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Çünki bütün Şərq poeziyasında, eləcə də dünya ədəbiyyatı tarixində sənətkarlar biri digərindən faydalanaraq yeni-yeni əsərlər yaratmış və istər-istəməz nəzirəçiliyi bir ənənə olaraq davam etdirmişlər. Bu sənətkarların əksəriyyəti nəzirə yazarkən seçdiyi sənətkarı kor-koranə təqlid etməmiş, ona yaradıcı şəkildə yanaşaraq əksər hallarda orijinal poeziya nümunəsi yaratmağa nail olmuşlar.

Ədəbiyyatımızda baş verən bu hadisəyə münasibət bildirərək Paşa Kərimov yazır: “XIX əsr istər farsdilli, istərsə də anadilli ədəbiyyatımızda yeni axtarışlar dövrü olmuşdur. Şərq poetikasına görə, orijinal sənətkar ənənədən kənara çıxmamalı, onu inkişaf etdirməlidir. Təkmilləşdirmə mexanizmi ənənənin mahiyyətindədir. Buna görə də, bəzən hər hansı bir şairin ardıcılı əgər ənənəni bacarıqla inkişaf etdirirsə, epiqonçu deyil, təqlid etdiyi (oxu: faydalandığı – R.K.) sənətkardan daha üstün sayıla bilər”¹.

Əfsuslar olsun ki, sovet dönməsində bir sıra ədəbiyyatşünas alimlər nəzirə ədəbiyyatına, eləcə də nəzirəçiliyə təqlidçilik kimi baxmış, ədəbiyyatımızın inkişafına heç bir faydası olmayan, onu inkişafdan qoyan pis bir ənənə kimi onun inkişaf etdirilməsini qeyri-məqbul hesab etmişlər. Təbii ki, nəzirə dedikdə, birinci növbədə dahi Füzuli yada düşür. Çünki məhz Füzuli yaradıcılığı ilə qəzəl janrı Azərbaycan şeirinin zirvəsini təşkil edərək ən oxunaqlı şeir növü kimi geniş yayılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Füzulidən sonra gələn bütün şairlər istisnasız olaraq onun bədii irsindən bəhrələnərək füzuliyənə şeirlər yazmağı özlərinə böyük şərəf hesab etmişlər. Bu məsələ ilə bağlı akademik Kamal Talıbzadə yazır: “Böyük Füzuliyə ən yaxşı nəzirə yazmaq, qəzəlin daha kamil nümunəsini yaratmaq, bakir qəfiyələr və rədiflər işlətmək sahəsində şairlər arasında gedən yarışları da tamam faydasız yaradıcılıq işi hesab etmək doğru olmazdı”².

XIX Azərbaycanın müxtəlif regionlarının ədəbi qüvvələri nəzirəçilik əlaqələrində fəal iştirak edirdilər. Bu cür nəzirəçilik əlaqələri çox zaman müştərək yarışmalar və müsabiqələr şəklində həyata keçirdi. Əlbəttə, bu mövcud ədəbi ənənənin XIX əsrdə davamı idi. Firidun bəy Köçərli “Molla Qasım Nuxəvi” adlı oçerkində qarabağlı Qasım bəy Zakirə məxsus olan “Gözləyən kimsə, gözü, haqqı deməz ay sənə” misrası ilə başlayan müsəddisini nümunə göstərərək yazır: “Vəsfü tərifi-dilbər babında tənzim olunmuş əşəri-müsəddisini ki, aşağıda zikr olunur, - bəziləri qarabağlı Qasım bəy Zakirə və bəzi digəri nuxalı Molla Qasım Zakirə nisbət etmişlər.

¹ Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011, s.193.

² Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidi tarixi. Bakı: Maarif, 1984, s.99.

Bizim anladığımıza görə, bu kəlam gərək Qasım bəyin olsun. Buna şiveyi-lisan dəxi şəhadət verir və bundan əlavə çox ehtimal var ki, bu şeirləri Qasım bəy güləblı Kərbəlayi Səfi Valehin kəlamına nəzirə olaraq yazmışdır və Kərbəlayi Səfi də məzkur kəlamı, bəzi rəvayətə görə, Molla Pənah Vaqifin fərmudəsi (buyurması – R.K.) ilə təzə səpkidə inşa etmişdir”¹.

F.Köçərli-dən gətirdiyimiz bu fikir mövqe və mərtəbəsindən asılı olmayaraq, bütün şairlərin bir-biri ilə sıx yaradıcılıq əlaqəsində olduqları və biri-digərindən yaradıcı şəkildə bəhrələndiyini bir daha təsdiq edir. Əlbəttə, XIX əsrdə də Füzulinin bədii irsi qəzəl janrında yazan əksər şairlərin əsas ilham mənbəyi olaraq qalırdı. Lakin Füzuli şeirləri ilə yanaşı qəzələ yeni ruh, məna və məzmun gətirən Q.Zakir kimi şairlərin yaradıcılığı da bu dövr şairlərinin bir çoxunun diqqətini cəlb etmişdir. Bu məsələyə münasibət bildirən professor Əsgər Qədimov yazır: “Milli və xəlqi mövzuların lirikaya gətirilməsinin nəticəsi olaraq ədəbi mühitin (Ordubad ədəbi mühiti-nin – R.K.) Qüdsi Vənəndi kimi nümayəndələri daha klassik Şərq şeirlə-rinə deyil, öz müasiri olan Qasım bəy Zakir kimi realist sənətkarların tənqidi ruhlu şeirlərinə nəzirə və bənzətmələr yazır və lirikada realist mövzuları sənətə gətirirdilər. Təsədüfi deyildir ki, Q.Vənəndinin realist və tənqidi ruhlu şeirlərinin müəyyən bir qismi də Q.Zakirə yazılan bənzətmələrdən ibarət idi. Bu bənzətmələrdə Qüdsi romantik təsvir üslubundan qismən ayrıldığını və lirikada tənqidi realist üsluba münasibətdə Zakirin ədəbi mövqeyində dayandığını təsdiq edirdi”².

AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan və əsasən Abdulla Padarlının şeirlərindən ibarət olan əvvəldən və sondan naqis B-1714/3339 şifrlı bir əlyazmasında Zakirin məşhur “Gözləyən kimsə, gözüm, həqqi deməz ay sana” misrası ilə başlayan müsəddəs-müstəzadının hər bir bəndinə Abdulla Padarlının bənzətməsi verilmişdir. Şeirin başlanğı-cında yazılmış گفته ذاكر قراباغی (Qarabağlı Zakirin dedikləri) sərlövhəsindən sonra Zakirin sözügedən şeirinin birinci bəndi verilmiş, ondan sonra isə گفته عبد الله ياد ار (Abdulla Padarın dedikləri) sərlövhəsi altında A.Padarlının həmin bəndə müvafiq bənzətməsi verilmişdir. Beləliklə, hər iki şairin şeirləri bu qayda ilə növbəli şəkildə axıra qədər davam etdirilmişdir³. Zakirin bu şeirinə Ordubad ədəbi mühitinin yetirməsi Qüdsi Vənəndi də bənzətmə yazmışdır. Zakirin on bənddən ibarət olan bu müxəmməsinin hər bəndinə ayrı-ayrılıqda Abdulla Padarlı bənzətmə yazsa da, onu təkrar et-məmiş, əksinə, sonrakı bəndlərdə hətta Zakirin dediklərinə əks fikirlər

¹ Köçərli F. Göstərilən əsəri, s.464.

² Qədimov Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Qüdsi Vənəndi. Bakı: Elm, 2003, s. 226.

³ AMEA ƏYİ, B-1714/3339, v.16^a.

söyləməkdən də çəkinməmişdir.

“Ədəbi ənənə və varislik: Zakirin dini şeirləri” adlı yarımfasildə Zakirin sovet dönəmində oxunması və təbliği yasaq edilmiş şeirlərinin tapılıb üzə çıxarılması və tədqiqindən bəhs olunur. Məlumdur ki, dini mövzu tarixin bütün dövrlərində aktual olmuş, hər bir şairin yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə özünə yer tutmuşdur. Uzun bir inkişaf yolu keçən dini poeziya tarixi-ictimai şəraitlə əlaqədar olaraq zaman-zaman tərəqqi və tənəzzül mərhələlərini yaşayaraq həmişə gündəmdə olmuşdur. Bu mövzuda şeir yazmağın özü də bir ənənə şəklini aldığı üçün XIX əsrdə yaşayıb yaradan əksər şairlərin bu mövzuya müraciət etdiklərinin şahidi olur və bu qənaətə gəlirik ki, hər bir dövrün ədəbi mühitinin formalaşmasında dini ədəbiyyatın da özünəməxsus rolu olmuşdur. Dini ədəbiyyatın yaranması təkcə şairin öz istəyindən deyil, həm də ictimai tələbdən, xalqın arzu və istəyindən irəli gəlirdi. Ona görə də hər bir şair xalq arasında, ictimaiyyətdə daha mötəbər mövqe qazanmaq üçün ən gözəl əsərlərini bu mövzuda yazmağa çalışırdılar. Məhz bunun nəticəsində ədəbiyyatımızda dini-ədəbi ənənə formalaşmışdır. Bu ədəbi ənənə XIX əsrdə daha geniş vüsət tapmışdır.

Qasım bəy Zakiri də bütün yaradıcılığı boyu islam dini qayda-qanunlarına riayət edən əsl Allah bəndəsi kimi görürük. Şair istər dini mövzularda yazdığı şeirlərində, istərsə də ayrı-ayrı mövzulu şeirlərinin daxilində sırası gəldikcə dinin təəssübkeşi kimi çıxış etmiş, insanları mənəvi saflığa, düz yola, həqiqi Allah bəndəsi olmağa, onları müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı oyunbazların yaratmış olduqları saysız-hesabsız təriqət və məzhəblərə uymamağa çağırırmışdır. İslam dininə, onun müqəddəs kitabı Qurana yaxşı bələd olan şair təriqətlərin islam dinini parçalamaq üçün ayrı-ayrı şəxslərin öz mənafeləri naminə ortaya atdıqları oyunbazlıqdan başqa bir şey olmadığını görür və oxucusuna bu oyunbazlara, fırıldaqçılara uymamağı tövsiyə edirdi. Şair öz yerində olmayan bu kimi din xadimlərini tənqid etməklə onları islah etməyə, cəmiyyətə vicdanla, namusla xidmət etməyə yönəltməyə çalışmaqla yanaşı, həm də ümumilikdə müasirlərini, xüsusilə də gənc nəsli hadisələrə açıq gözlə baxmağa, hər yetənə aldanmamağa səsləmişdi. Təbii ki, Zakirin tənqidi şeirini oxuyan hər bir kəs əsl həqiqəti başa düşüb hadisələrə, baş verən olaylara yeni düşüncə tərzilə yanaşaraq ondan lazımı nəticə çıxarır və bir daha bu kimi yalançı din xadimlərinin cəfəng sözlərinə inanmırdı. Zakir oxucularını düşünməyə vadar etdiyi kimi, onları inandırmağı da bacarırdı. O, mənsub olduğu islam dini qarşısında öz borcunu Kərbəla müsibəti ilə bağlı bir neçə mərsiyə, sinəzən, növhə yazmaqla yerinə yetirmişdir. Firidun bəy Köçərli Zakirin dini mövzulu şeirlərinə münasibət bildirərək

yazır: “Matəmi-seyyidüş-şühəda və əhvalati-cansuzi-Kərbəla Zakirə, müttəqi (dindar – R. K.) və övladi-rəsul olduğu üçün, ziyadə təsir edərmiş. Bu cəhətə ol mərhum bir neçə növhələr bu qissəyə dair inşad qılıblar”¹.

Həməslərinin psixoloji durumuna yaxından bələd olan Zakir mərsiyə, növhə və sinəzən yazarkən birinci növbədə hansı obrazdan hansı məqamda, necə istifadə edəcəyini özlüyündə ölçüb-biçdikdən sonra qələmə almışdır. Şair seçdiyi obraz ətrafında müəyyən təsirli səhnələr yaratmaqla fikrini canlı, obrazlı şəkildə oxucuya çatdırmağı bacaran sənətkar olduğu üçün onun bu mövzuda yazdığı əsərlər dillər əzbəri olmuş və müəllifinə böyük uğur gətirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, sovet rejimi sisteminin ölkəmizdə hökm sürdüyü bir zamanda ciddi qadağalara baxmayaraq aşura günlərində əksər bölgələrdə, xüsusilə Bakı ətrafı kəndlərdə mərsiyə, sinəzən və növhələri ən çox oxunan şairlərdən biri də Qasım bəy Zakir olmuşdur. Onun yazdığı dini şeirlərin uğur qazanmasının başlıca səbəbi isə öndə qeyd etdiyimiz kimi, mövzunu düzgün seçməklə lazımi detalları hadisəyə uyğun şəkildə yerində, məqamında verməsindən ibarət idi.

Zakirin dini mövzuda yazdığı şeirlərinə rəvnəq verən başlıca cəhətlərdən biri də onun hadisələri mahir rəssam kimi təsvir etmək məharətindədir. Şairin “Bu gün” rədifli növhəsini² oxuduqda Kərbəla çölündə baş verən əsrin ən qanlı faciəsi oxucunun gözləri qarşısında bütün reallığı ilə canlanır:

Şair növhənin hər beytində oxucunun gözləri qarşısında baş vermiş faciənin onu ehtizaza gətirəcək yeni-yeni səhnələrini canlandırır və şübhəsiz, onu hadisələrin bilavasitə iştirakçısına, tamaşaçısına çevirməyə nail olur.

Hadisələri təsirli, yanıqlı bir dillə təsvir etməkdən Zakirin əsas məqsədi insanlarda, ata-anaya, bacı-qardaşa, sevdiyi insana, haqqa, ədalətə məhəbbət hissi aşılamaqdan, onları vətən, xalq yolunda ölümə belə hazır olmaq kimi müqəddəs bir amala yönəltməkdən ibarətdir.

Uzun tarixlər boyu zaman-zaman insanların qan yaddaşına hopmuş dini poeziya həssaslıqla yanaşılan ən müqəddəs hisslərlə bağlı olduğu üçün şairlər ona xüsusi önəm vermiş, vətənin ən ağır günlərində vətən övladlarını ayağa qaldırmaq üçün bu müqəddəs cihad silahından məharətlə istifadə etmişlər. Ona görə də bu poeziya islam dini yarandığı gündən etibarən bütün dövrlərdə gündəmdə olmuşdur. Başda cənab Hüseyn olmaqla Kərbəla şəhidlərinin dözümlü və mətanəti, qürur və əzəməti, Zeynəb kimi qadınların şərəf və ləyaqəti dahi Nizamidən başlayaraq ondan sonra gələn bütün

¹Köçərli F. Göstərilən əsəri, s.416.

²AMEA ƏYİ, B-2005, v.24^b-25^a.

yazarlar üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Onlar öz müsbət obrazlarını yaradarkən Kərbəla şəhidlərinə rəmz kimi yanaşmış və onların ali, müqəddəs insani keyfiyyətlərini qəhrəmanlarının timsalında yaratmağa çalışmışlar. Əbədiyaşar dini poeziya və onun təbliğ etdiyi mütərəqqi ideyalar indi də gündəmdədir.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqatda irəli sürülmüş müddəalara yekun vurulmuş, mövzu ilə bağlı məqalə, monoqrafiya, dissertasiya, konfrans materialları saf-çürük edilmiş, paralellər aparılmış, yol verilmiş təhriflərə münasibət bildirilmiş və elmi həqiqətin bərpasını təmin etməyə cəhd göstərilmişdir. Q.Zakirin müasirləri ilə əlaqələrinin bir sıra qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilmiş, müstəqillik və qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar olaraq bu münasibətlər yeni baxımdan şərh edilmiş, XIX əsr ədəbiyyatımızın zənginləşməsində və inkişafındakı xidmətləri, dilimizin əlvanlaşmasında, onun heyratəmiz qüdrətinin əks etdirilməsində Zakir lirikasının böyük təsir gücünə malik olması göstərilmişdir. Geniş dünyagörüşünə, incə zövqə, böyük sənətkarlıq qüdrətinə, xalqın adət-ənənəsinə, həyat və məişətinə, yaşayış tərzinə, qəhrəmanlıqla dolu mübarizə tarixinə, dogma dilinin məna çalarlarına, incəliklərinə dərinlən bələd olan Zakir öz yaradıcılığı ilə dilimizin daha da cıllanıb inkişaf etməsinə, ədəbiyyatımıza, poeziyamıza yeni fikir, ideya, bədii forma gətirməklə böyük xidmət göstərmişdir. Bu xidmətlərinə görə yeni dövr Azərbaycan şeirinin klassiki səviyyəsinə yüksələn şair bu gün də həmin səviyyədə dayanır. Onun əsərlərinin elmi tərtibi və yenidən nəşri vacibdir.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

Monoqrafiyalar

1. Farsdilli Azərbaycan poeziyası (XIX əsrin II yarısı) , Bakı: Azərbaycan , 1999, 155 s.
2. Qasım bəy Zakir və müasirləri. Bakı: Elm və təhsil , 2013, 250 s.

Kitablar

3. Şərq xalqlarının maariflənməsində klassik Azərbaycan şairlərinin rolu. Bakı: Bilik, 1981, 92 s.
4. Mir Mehdi Xəzani. Seçilmiş əsərləri. Tərtib və transliterasiya R. Kərimovundur . Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989, 124 s.
5. Bəhmən Mirzə Qacar. Şükürnameyi-Şahənşahi. Fars dilindən tərcümə və ön söz R. Kərimovundur. Bakı: Şuşa, 1999, 62 s.

6. Məhəmmədəli bəy Məxfi. Qəzəllər.Tərtib, ön söz və nəşrə hazırlayanı R. Kərimovdur. Bakı: Şuşa, 2001, 213 s.

7. Pənahi Semnani. Fətəli şah Qacar, Fars dilindən tərcümə və nəşrə hazırlayanı R. Kərimovdur. Bakı: Şuşa, 2006, 255 s.

8. Abdulla bəy Asinin həyat və yaradıcılığı. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2009, 291 s.

9. Mir Mehdi Xəzaninin həyat və yaradıcılığı. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 236 s.

Məqalələr

10. “Xındırstan” toponiminin mənşəyi haqqında / Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı şəhəri, 15-16 noyabr 1986-cı il. Bakı: ADPU, 1986, s.179-180.

11. Q.Zakirin əsərlərində işlənən bəzi toponimlərin mənşəyi haqqında/ Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı şəhəri, 27-28 aprel 1988-ci il. Bakı: ADPU, 1988, s.151-152.

12. Q.Zakirin daha bir mənzuməsi / Filologiyanın aktual problemlərinə həsr olunmuş elmi praktik konfrans. Sumqayıt şəhəri, 3 may 2007-ci il Sumqayıt: SDU, 2007, s.89-91.

13. Q.Zakir və şifahi xalq yaradıcılığı / Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının tədqiqi, təbliği və tədrisi. Ulu öndər H.Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları Sumqayıt şəhəri, 6 may 2008-ci il. Sumqayıt: SDU, 2008, s. 35-36.

14. Zakirin müasiri Aşıq Pəri / Azərbaycan aşıq sənəti: problemlər və perspektivlər. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun 60 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı. Sumqayıt şəhəri, 25 may 2012-ci il. Sumqayıt: SDU, 2010, s. 22.

15. Abdulla bəy Asinin yaradıcılığı haqqında / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. XI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı şəhəri, 26 dekabr 2008-ci il. Bakı: AMEA ƏYİ, 2008, s.217-229.

16. XIX əsr ədəbi mühitində nəzirçilik və ədəbi yaradıcılıq əlaqələri / Ümummilli Lider H.Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycanın inkişaf perspektivləri” mövzusunda elmi-praktik konfrans. Bakı şəhəri, 7 may 2013-cü il. Bakı: Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Universiteti, 2013, s.37-44.

17. Q.Zakirin dini şeirləri / Ümummilli Lider H.Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tari-

xi problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfrans. Bakı şəhəri, 24 may 2013-cü il. Bakı, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2013, s.106-117.

18. Q.Zakirin bir həcvi haqqında / Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi konfrans. Bakı şəhəri, 27-28 iyun 2013-cü il. Bakı: BDU, 2013, s.293-297.

19. Mir Mehdi Xəzani // “Ulduz” jurnalı, 1984, №11, s.25-28.

20. Xəzaninin “Xəyalat məcmuəsi” ilk mənbə kimi // ADPU-nun Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2004, №1, s.422-425.

21. Qasım bəy Zakirin qeyri-mətbu şeirləri // Filologiya məsələləri, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun məcmuəsi, 2008, №1, s.513-530.

22. M.F.Axundzadənin təbrizli müasiri Mirzə Yusif xan // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2012, s. 50-61.

23. M.P.Vaqifin şeirləri “Xəyalat məcmuəsi”ndə // “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, 2014, №4, s.128-134.

24. Q.Zakirin ünvanı dəqiq olmayan bir şeiri haqqında // “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, 2014, №5, s.78-83.

25. Q.Zakirin müasiri Baba bəy Şakir // Filologiya məsələləri, 2014, №7, s.289-296.

26. C.Nəvanın Zakirə yazdığı qeyri-mətbu bir mənzuməsi // Filologiya məsələləri, 2015, №2, s.336-341.

27. Zakirin müasiri Baba bəy Şakirin bir mənzuməsi // “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, 2015, №1(7), s.58-63.

28. Q.Zakirin həyatından səhifələr (ingiliscə) // IJBPAS, June, 2015, 4(6): p.3607-3614.

29. Новый взгляд на взаимоотношения Гасым бек Закира и Мирза Фатали Ахундаде // Вестник Днепретровского Университету имени Альфреда Нобеля. Днепретровск: 2015, №1(9). с.11-16.

30. Zakirin müasiri Məhəmməd bəy Aşıq // Filologiya məsələləri, 2015, №4, s.353-359.

31. Zakirin şeirlərinin “Təzkireyi-Nəvvab” nüsxələri // Slavyan Universiteti, “Tağıyev oxuları” jurnalı, 2015, №1, s.209-213.

32. Zakirin müasiri C.Nəvanın M.F.Axundzadənin arxivində olan mənzumələri // Filologiya məsələləri, 2015, №5, s.315-321.

33. Zakirin müasiri Gövhər ağa Cavanşir // Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2015, №2, s.110-115.

34. Dini-ədəbi ənənə və Zakir // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərləri. 2015, №2, s.36-43.

35. Об истории исследования творческого наследия Закира // Актуальны проблемы философии та социологии. Одеса: 2015, №5, с. 103 – 106.

36.Zakirin müasiri Mirzə Mehdi // Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2015, № 2(94), s.183-188.

37.Zakirin müasiri Mir Mehdi Xəzani // Bakı Slavyan Universiteti. Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, 2015, № 3, s.90-97.

38. Zakirin epistolıar məktubları // “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, 2015, №2 (8), s.76-82.

39.Baba bəy Şakirin Zakirin divanında olan qeyri-mətbu şeirləri // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elimlər seriyası, 2015, № 3, səh.17-22.

40.Xurşidbanu Natəvanın irsinə yeni baxış // “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, 2016, №1, s. 103-112.

41.Qasım bəy Zakirin farsca şeirləri // “Mədəniyyət. AZ” jurnalı. 2016, № 2, s.74-78.

42.Zakirin şair nəvəsi Abdulla bəy Asi // “Təfəkkür” elmi xəbərlər jurnalı, 2016, №3, s.72-81.

Гасым бек Закир: жизнь, время, среда и современники

РЕЗЮМЕ

Литературное наследие видного азербайджанского поэта Гасым бека Закира (1784–1857) исследуется с начала XX века. Несмотря на то, что Гасым беку Закиру были посвящены многочисленные исследовательские работы, некоторые моменты его жизни все еще остались невыясненными, не изучены его философские, религиозные взгляды и ряд других вопросов.

В реферируемой работе на основе изучения рукописей были описаны ряд моментов жизни поэта, исследованы 24 его нововыведенных стихов, автор диссертации высказал свое мнение по поводу ряда спорных высказываний известных исследователей о жизни и творчестве Закира. В том числе были уточнены адресаты некоторых стихов поэта, отношения между ним и Баба беком Шакиром, Джафаргулу ханом Нава были рассмотрены с совершенно новой точки зрения. Было доказано, что Гасым бек был последователем традиций классической литературы, в то же время новатором в азербайджанской поэзии XIX века.

Диссертация состоит из введения, 4 глав (18 полуглав), заключения и списка использованной литературы. В целом, структуры, главы диссертации соответствуют целям и задачам работы, полностью охватывают тему и решаемые вопросы исследования.

Во введении обоснована актуальность, степень изученности, объект и предмет, цель и задачи, теоретическо-методологические основы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации.

В первой главе, именуемой «Новый взгляд на наследие Закира», выявляются неизвестные страницы жизни поэта, рассматривается история исследования его наследия, говорится о ряде допущенных ошибок. В этой главе сравнительно исследуются стихи поэта, собранные в рукописных источниках – в джунгах и баязах, хранящихся в Институте Рукописей НАН Азербайджана, в изданных источниках – «Тазкирейи-Навваб», «Рийазул-ашигин», в том числе некоторые его нововыведенные стихи.

II глава называется «Родственники Закира из ханского рода». Здесь даются сведения о таких родственниках поэта, как Агабейим ага, Абулфат хан Тути, Говхар ага, Хуршидбану Натаван, Баба бек

Шакир, Мирза Мехди, Мухаммед бек Ашиг, говорится о творческих связях между ними и Закиром.

В III главе, именуемой «Друзья и соратники Закира», говорится о современниках поэта, которые были историками, авторами первых «Гарабагнаме». Сведения, данные ими о Закире, сопоставляются с другими источниками. В этой главе в том числе даются сведения об отношениях поэта с такими близкими соратниками, как М.Ф.Ахундзаде, Дж.Нава, И.Гутгашинылы, по новому рассматриваются отношения между Закиром и Нава.

IV глава называется «Гарабагское литературное окружение и Закир». В этой главе говорится о литературных связях между поэтами и подражательстве в восточной поэзии, религиозных стихах поэта. В результате научно-теоретических исследований поэтического наследия Закира автор говорит о его приверженности к литературным традициям, в то же время о новаторстве поэта.

В заключении подведены итоги исследования, рассмотрены ошибки в некоторых статьях, монографиях, диссертациях, материалах конференций по поводу темы работы. В диссертации привлечены к исследованию ряд произведений Закира, хранящиеся в Институте Рукописей НАН Азербайджана, которые не были до сих пор известны литературоведам. среди них – 5 гошма, таджнис, 1 манзуме, 2 стихотворных рассказа, 2 газели, 1 мухаммас, 1 хеджв, 6 марсийе, 2 синазана, 2 новха.

В диссертации отмечаются заслуги Гасым бека Закира в обогащении и развитии азербайджанской литературы и литературного языка.

Автор диссертации приходит к выводу, что научное составление произведений Г.Закира и выпуск в печать заново необходимо.

Gasim bey Zakir: his life, period, environment and contemporaries

SUMMARY

The research of QasimbeyZakir's literary heritage started from the beginnings of the 20th century and though many research works have been written about him, for various reasons, some obscure sides of QasimbeyZakir's life have not been elucidated, his relationship with his contemporaries has been judged in a biased way, his philosophical views, religious opinions have not been researched, in a word the poet's heritage has been researched incompletely.

In the research work the mentioned obscure sides are elucidated, the poet's religious-philosophical views and 24 newly found poems are drawn to the research for the first time. Besides, some disputed points said by the well-known researchers about Zakir's heritage are scientifically explained by neat arguments, the authors of some poems are defined, his relationship with his contemporaries such as Baba beyShakir, Jafargulu khan Nava are researched in a completely different way and scientifically approved that QasimbeyZakir is a literary successor and an innovative poet.

The dissertation work consists of the introduction, 4 chapters (generally 18 semi-chapters), the conclusion and the literary sources. In general, the construction and chapters of the dissertation correspond to the aims or objects of the research. The dissertation work covers the subject and as well the propositions intended to be solved.

The "Introduction" gives information about the topicality of the subject, the level of its research, object and subject, aims and purposes of the research work, theoretical-methodological principles, the scientific innovation, theoretical-practical significance, approbation and the structure of the dissertation.

In the first chapter named "A new view to Zakir's heritage" are found the unknown pages of the poet's life, looked through the history of the research of his heritage and has an attitude to the mistakes. In this chapter are also comparatively given the poet's poems found in the *jungs* and *bayazes*, in the published sources such as "Tazkireyi-Navvab" and "Riyazul-ashiqin" and some newly found poems which are preserved in the Institute of Manuscripts of ANAS.

The second chapter is named "The poet relatives of Zakir who came of the khan generation". Here is given information about Zakir's poet relatives, such as Aghabeyim agha, Abulfat khan Tuti, Govhar agha,

KhurshidbanuNatavan, Baba beyShakir, Mirza Mehdi, Mahammadbey Ashiq and also researched the mutual creative relations between them and Zakir.

In the third chapter “Zakir’s friends and associates” are comparatively researched the historian contemporaries of Zakir, spoken about their fames as the first authors of “Garabakhtnameh” and information given by them about Zakir. Besides, the poet’s relationship with his close confreres M.F.Akhundzadeh, J.Nava and I.Gutgashinli is elucidated on the basis of new facts and Zakir-Nava relationship is presented in a completely different way.

The fourth chapter is named “The literary environment of Garabagh in the 19th century and Zakir”. In this chapter are analyzed the mutual creative relations and the relations on the writing of imitative poems in literature and the poet’s religious poems. As a result of the scientific-theoretical researches conducted on the basis of Zakir’s poetic heritage, here is approved that he is a literary successor and innovative poet.

In the conclusion are summarized the propositions showed in the dissertation, the articles, monographs, theses and conference papers on the subject are discussed, drawn parallels, expressed opinions about the mistakes and the restoration of the scientific truth is provided. Among the different manuscripts of Zakir preserved in the archives of the Institute of Manuscripts of ANAS are found the poet’s five *qoshmas*, one *tajnis*, one rhyme, two stories written in verse, two *ghazals*, one *mukhammas*, one *hajv*, six elegies, two *sinazans*, two *novhas*es which have not been known in the science up to now and entered into his complete works. The poet’s relationship with his contemporaries is analyzed in a new way.

As a conclusion, in the dissertation is noted that Gasimbey Zakir had a special role in the enrichment and development of the Azerbaijani literature, Azerbaijani language of the 19th century; his lyrics had great influence in showing the fascinating power of the Azerbaijani language.

The author of the dissertation work considers necessary recompiling scientifically and publishing the works of Zakir.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ**

На правах рукописи

РАГУБ ШАХМАР оглу КЕРИМОВ

**ГАСЫМ БЕК ЗАКИР: ЖИЗНЬ, ВРЕМЯ, СРЕДА И
СОВРЕМЕННОСТИ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора наук по филологии**

БАКУ – 2017

